

Kultura sjećanja Gorskog Kotara

Kosanović, Tamara

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:328719>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Diplomski studij kulturologije

Tamara Kosanović

Kultura sjećanja Gorskog kotara

DIPLOMSKI RAD

Rijeka, 2016.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Diplomski studij kulturologije

Tamara Kosanović

Kultura sjećanja Gorskog kotara

DIPLOMSKI RAD

Mentor: Vjeran Pavlaković

Rijeka, 2016.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Metodologija.....	3
3. Gorski kotar kroz povijest.....	5
3.1. Kratka povijest Gorskog kotara	5
3.2. Povijesne posljedice.....	7
3.3. Problem definiranja područja Gorskog kotara	9
4. Pregled pojmova	12
4.1. Kolektivno sjećanje/kolektivno pamćenje	12
4.2. Komunikacijsko i kulturno pamćenje	14
4.3. Povijest i sjećanja.....	15
5. Spomenici Narodnooslobodilačkoj borbi	16
5.1. Realistični spomenici	19
5.1.1. Spomenik Palim borcima NOB-a i žrtvama fašizma Srpske Moravice.....	20
5.1.2. Spomenik ustanku naroda Gorskog kotara Delnice.....	23
5.1.3. Spomenik Palom borcu Partizanska Drežnica	24
5.2. Putevima modernizma	26
5.3. Autentični spomenici – spomen-područja	28
5.3.1. Praprot.....	29
5.3.2. Spomen-područje Partizanska Drežnica	31
5.3.3. Memorijalno spomen-područje I. G. Kovačić	36
5.3.3.1. Goranovo proljeće.....	37
5.3.3.2. Memorijalni muzej Ivan Goran Kovačić	40
5.3.4. Spomen-područje Matić poljana	42
5.4. „Čuvari sjećanja“ NOB-a.....	45
5.5. Prema transformaciji sjećanja	48

6. Transformacija sjećanja nakon 1990-ih	51
6.1. Promjena imena ulica, naziva mjesta, škola	54
6.1.2. Srpske Moravice	55
6.1.3. Partizanska Drežnica.....	56
6.1.4. Promjena naziva ulica	57
6.2. Promjena imena memorijala	58
7. „Oaza mira“	59
8. Izgrađena spomenička baština nakon 1990-ih	63
8.1. „Čuvari sjećanja“ Domovinskog rata.....	67
9. Zaključak.....	70
10. Popis literature	72
11. Popis izvora.....	75
12. Popis slika	78

Sažetak

Ovaj diplomski rad bavi se temom kulture sjećanja na prostoru Gorskog kotara koji je oduvijek bio zatvoreniji od ostatka države. Rad obuhvaća izgrađenu spomeničku baštinu u čast Narodnooslobodilačke borbe putem koje se manifestira kolektivno sjećanje naroda ovog prostora. Prvi dio rada obuhvaća spomeničku baštinu podijeljenu u kategorije realističnih spomenika, modernističkih te autentičnih spomenika, odnosno mjesta sjećanja, pojma kojeg je popularizirao francuski povjesničar Pierre Norá. Osim toga, rad sadrži i transformaciju sjećanja koja se dogodila nakon devedesetih godina s promjenom vlasti. Dotične promjene bit će analizirane u promjenama imena ulica, mjesta, lokalnih škola, kao i imena memorijala. S navedenim promjenama, došlo je i do uništavanja spomenika iz Narodnooslobodilačke borbe, a samim time i do pokušaja zaboravljanja sjećanja na to ratno doba. Ono što je oduvijek zanimljivo za ovo područje, skladan je i miran život stanovnika hrvatske i srpske nacionalnosti. U radu će biti istraženo ono što je pridonijelo tome, kao i zbog čega nije došlo do izbijanja Domovinskog rata na ovom području, iako su uvjeti bili idealni za to. U zadnjem dijelu bit će opisana spomenička baština izgrađena nakon Domovinskog rata.

Ključne riječi: kultura sjećanja, kolektivno sjećanje, NOB, mjesta sjećanja, političke elite, Domovinski rat

Abstract

This thesis deals with the culture of memory in the area of Gorski Kotar, which has always been isolated from the rest of the country. The work includes the built cultural heritage in honor of the National Liberation Struggle by which manifests the collective memory of the people of this area. The first part of the work includes cultural heritage divided into categories of realistic monuments, modernist and authentic monuments or sites of memory, idea that was popularized by the French historian Pierre Nora. In addition, the work also includes the transformation of memories that occurred after the nineties with the change of government. These changes will be analyzed in the changes of street names, places, local schools, as well as the names of the memorials. With these changes, came a destruction of monuments of the National Liberation Struggle, and therefore an attempt to forget the memories of wartime. What has always been interesting for this area, is the harmonious and peaceful life of inhabitants of Croatian and Serbian nationality. The work will explore what has contributed to this, as why there has been no outbreak of the Homeland War in this area, although the conditions were perfect for it. The last part will describe monuments built after the war.

Keywords: cultural memory, collective memory, NOB, places of remembrance, political elite, Homeland war

1. Uvod

Osnovna teza ovog istraživanja bit će pretpostavka da je sjećanje društveni konstrukt, bilo ono individualno ili institucionalno. Činjenica da je sjećanje podložno sadašnjosti te se koristi kako bi se objasnio i opravdao društveni poredak, kao i činjenica da grupe mogu pojedincima proizvesti sjećanje na događaje koje dotični pojedinci nisu ni doživjeli, potaknule su autoricu da promisli i analizira kulturu sjećanja Gorskog kotara, dijela Republike Hrvatske koji je oduvijek bio zatvoreniji od ostatka države. Tako će u ovom radu biti istraženo kolektivno sjećanje naroda Gorskog kotara na Narodnooslobodilačku borbu od 1941. do 1945. godine, odnosno na razdoblje Drugog svjetskog rata, koje se manifestira prvenstveno preko spomeničke baštine i mjesta sjećanja. Naime, s vremenom je došlo do zaboravljanja i zapostavljanja određene spomeničke baštine, stoga je autorica odlučila istražiti zbog čega je došlo do toga, kao i običi glavna mjesta sjećanja i spomeničku baštinu za narod ovog kraja. Autorica na taj način želi obnoviti staru slavu spomenika i mjesta sjećanja, ali i doprinijeti njihovom ponovnom oživljavanju. Osim toga, ovaj rad želi poslati apel lokalnoj vlasti, ali i lokalnom stanovništvu o zaboravljenoj spomeničkoj baštini koja bi trebala biti obnovljena i oživljena kako bi na taj način uvelike doprinijela malobrojnoj ponudi kulturne i turističke baštine Gorskog kotara. Ovakav način turizma sve više poznatiji je po nazivu *dark tourism* koji podrazumijeva „prikazivanje i konzumiranje (od strane posjetioca) realne i komodificirane smrti i lokacije na kojima su se dogodile razne nesreće.“¹ U ovom slučaju *dark tourism* obuhvaća memorijalne spomenike rata, groblja, grobnice, mjesta na kojima su izvršena masovna streljanja, kao i mjesto koje je poznato po nekoj prirodnoj katastrofi. Također, Foley i Lennon smatraju da je *dark tourism* proizvod postmoderne kulture pri čemu komunikacijske tehnologije imaju veliku ulogu u poticanju zanimanja ljudi za takav oblik turizma. Promoviranje turizma ove vrste, moglo bi uvelike pridonijeti razvoju turističke ponude ovog kraja.

Što se tiče strukture rada, u prvom dijelu bit će prikazan povijesni pregled područja Gorskog kotara, kao i problem definiranja granica tog područja. Osim toga, u ovom dijelu rada bit će prikazani ključni pojmovi za ovu temu kako bi se rad mogao dalje pratiti sa razumijevanjem.

¹ Foley i Lennon u: Sharpley, R. and Stone, P. *Consuming dark tourism: A Thanatological Perspective*, University of Central Lancashire, UK, 2008., Dostupno na www.sciencedirect.com/.../pii/S0160738308000261, pristupljeno 07. prosinca 2015., vlastiti prijevod, str. 577.

Zatim, u drugom dijelu, bit će opisana spomenička baština Gorskog kotara vezana uz Narodnooslobodilačku borbu podijeljena u kategorije realističnih, modernističkih, ali i autentičnih spomenika, odnosno mjesta sjećanja. Nakon toga, slijedi poglavlje o Savezu antifašističkih boraca Republike Hrvatske i njihovom angažmanu u očuvanju i promicanju sjećanja.

Treći dio rada sadrži transformaciju sjećanja nakon devedesetih godina, odnosno promjene koje su se dogodile nakon promjene vlasti i dolaska Hrvatske demokratske zajednice na vlast. Bit će opisane “skrivenne” promjene koje su se dogodile u nazivima imena ulica, škola, memorijala, a time i u identitetima stanovništva. Osim toga, rad će sadržavati i uništenu spomeničku baštinu iz Narodnooslobodilačke borbe nakon devedesetih godina te zbog čega je došlo do takvih postupaka.

Ono što je zanimljivo za ovo područje oduvijek, skladan je i miran život stanovnika hrvatske i srpske nacionalnosti. U radu će biti istraženo ono što je pridonijelo tome, kao i zbog čega nije došlo do izbivanja Domovinskog rata na ovom području, iako su uvjeti bili idealni za to. Na kraju će biti popisana spomenička baština izgrađena nakon devedesetih godina.

Pošto o ovoj temi postoji jako malo literature, autorica će obaviti nekoliko intervjua sa ljudima ovog područja koji bi mogli upotpuniti sliku kolektivnog sjećanja Gorskog kotara, s pretpostavkom da je sjećanje društveni konstrukt.

Dakle, cilj ovoga rada istražiti je što je uvjetovalo, nekada širokom spektru kulture sjećanja, transformaciju u kulturu zaborava nakon 1990. godine na području Gorskog kotara.

2. Metodologija

Kako bi autorica detaljnije ušla u proučavanje navedene teme, koristila je nekoliko metoda istraživanja. Prvi dio rada zahtijevao je iščitavanje teorijskog dijela literature o kulturi sjećanja, kulturi pamćenja, kolektivnom i individualnom sjećanju, ali i o značajkama spomenika, mjestima sjećanja i ostalim pojmovima koji su relevantni za ovu temu. Osim toga, materijali su se sakupljali putem terenskog istraživanja i intervjua. Terensko istraživanje sastojalo se od posjećivanja svakog podignutog spomenika i svakog mjesta sjećanja koja su vezana za određeno područje Gorskog kotara, kao što je već navedeno. Vlastitim angažmanom autorice popisani su (fotografirani) svi postojeći spomenici posvećeni Narodnooslobodilačkoj borbi, kao i oni nastali nakon Domovinskog rata te su zatim spomenici razvrstani autoričinom podjelom. Ovdje valja naglasiti kako istraživanju na terenu nisu išle u prilog lokacije spomenika koji su najčešće smješteni duboko u šumi, niti zapuštenost spomenika i obraslost visokom travom. Gotovo niti jedno od tih mjesta sjećanja nije označeno kako bi se lakše do njih došlo, a i ono što je označeno nije označeno na primjeren način – ili je oznaka već izbljedjela od dotrajalosti, ili je uklonjena, ili nije postavljena na vidljivom mjestu. Osim navedenih problema, u prilog nije išla ni nemogućnost pronalaska lokalnih stanovnika koji su upućeni u informacije o spomenicima i drugoj baštini NOB-a. Većina onih koji su znali potrebne informacije su preminuli, a mladi nisu zainteresirani za spomenike niti znaju zbog čega su spomenici podignuti. Razlog tome zasigurno ima političku podlogu. Raskid sa simbolima socijalizma, poput npr. bratstva i jedinstva, komunizma, Jugoslavije, partizana i Srba (kojih je mnogo na ovom području), doveo je do toga da su nove vladajuće elite, nakon devedesetih, okarakterizirale ih kao neprijateljske. Takav postupak naročito se odrazio na kulturu sjećanja Narodnooslobodilačke borbe, prvenstveno na spomeničku baštinu. Mnoštvo visoke umjetničke spomeničke baštine izgrađeno je za vrijeme Jugoslavije s ciljem da bi postali podsjetnik budućim generacijama na teško razdoblje Drugog svjetskog rata. No, vladajuće političke elite takvim postupcima potiču kulturu zaborava na nekad važna i značajna umjetnička djela.

U istraživanju je korištena i metoda intervjua. Autorica je pokušala stupiti u kontakt sa što više relevantnih ljudi za dotičnu temu, s obzirom na to da je pošla od pretpostavke da je sjećanje društveni konstrukt. U prilog nije išla ni nezainteresiranost udruge Antifašista

Primorsko - goranske županije, kao ni onih iz Zagreba. No, iako je autorica imala problema sa pronalaženjem relevantnih ljudi, provela je nekoliko intervjuua:

Intervju sa Zdenkom Fabac, kustosicom (čuvaricom) Memorijalnog muzeja Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu, 16. srpnja 2015.,

Intervju s Jovicom Vujnović, tajnikom Antifašista za Grad Delnice, 11. srpnja 2015.,

Intervju s Perom Radojčić, nekadašnji član mjesne zajednice Partizanske Drežnice, 25. kolovoza 2015.,

Intervju sa Novicom Vučinić, profesor povijesti i zemljopisa u Osnovnoj i Srednjoj školi Nikole Tesle Moravice, 26. srpnja 2015.,

Intervju s Davorinom Rački, nekadašnjim gradonačelnikom Grada Vrbovskog, 05. listopada 2015.,

Intervju s Antonom Burićem, sadašnjim ravnateljem Osnovne škole Ivana Gorana Kovačića Vrbovsko, 29. rujna 2015.

Osim navedenog, autorica je zatražila pristup arhivi Grada Vrbovskog kako bi mogla saznati promjene, koje su se dogodile nakon devedesetih godina, u imenima ulica i drugih institucija.

Autorica se nada da će ovim istraživanjem dobiti širu sliku kulture sjećanja Gorskog kotara, kao i onoga što se pamti, što se zaboravlja te koji su uzroci promjena nakon devedesetih godina. Bitno je napomenuti da ovo istraživanje nikako ne pokazuje stvarnu sliku definiranog problema, već se temelji na onome čemu je autorica uspjela pristupiti i na temelju toga istražiti. Ni jedno se istraživanje ne smije uzimati zdravo za gotovo budući da se ni jednom metodom neće uspjeti utvrditi stvarno stanje stvari, ali će se barem pružiti uvid u istraživanu temu – „osnovni princip kojega se drži kvalitativni istraživač jest da niti jedna metoda ne može pružiti gotova rješenja, već samo parcijalno doprinosi pronalaženju odgovora na unaprijed postavljena pitanja; svaka istraživačka strategija djelomično doprinosi definiranju problema i indirektno vodi njegovu rješavanju.“²

² Milas, Goran: *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005., str. 341-342.

3. Gorski kotar kroz povijest

3.1. Kratka povijest Gorskog kotara

Prvi poznati tragovi o Gorskom kotaru nalaze se u špilji Bukovac kod Lokava koji svjedoče o životu ljudi u Gorskom kotaru u pradavna vremena. Ovdje su pronađeni tragovi pračovjeka, ali i kosti pećinskog medvjeda.

Usprkos tome, smatra se da su zapravo prvi stanovnici Gorskog kotara Japodi, antički narod koji je živio na ovom području u 9. st. p. n. e. Kasnije su se doselili Kelti sa sjevera.

Da su na ovom prostoru bili i Rimljani, svjedoče limesi, odnosno zid kojeg su koristili u svojoj obrani. Jedan takav limes je Liburnijski limes, koji se pruža od Tarsatike na moru preko Grobničkog polja do Prezida. Nakon nestanka Zapadnog Rimskog Carstva u 5. st., za Gorski kotar su se borili mnogi - od Langobarda pa sve do Franaka i Bizanta. Takva situacija razvijala se sve do dolaska Hrvata u 7. stoljeću, iako nije poznato jesu li naselili Gorski kotar u prvom valu naseljavanja zbog toga što su ga zaobilazile rimske ceste sa sjeverne i južne strane.

No, intenzivnije naseljavanje s političkim i gospodarskim planovima počinje tek u drugoj polovici 13. stoljeća. "Frankopani, stoljetni feudalni gospodari Gorskog kotara, stvarali su i organizirali politički, gospodarski i društveni život ovog kraja."³ Razvili su bolju trgovinu s Primorjem i Venecijom. Tako je knez Nikola Frankopan izvezio drvo i drvene proizvode, kasnije i druge proizvode, u Veneciju. Život je tada bio malo življi u ovim krajevima, sve do 15. i 16. stoljeća kada su Turci napadali, pljačkali i robili sve hrvatske krajeve. Tako nisu zaobišli ni područje Gorskog kotara. "Iako Turci nikada nisu osvojili taj kraj, niti je ijedan njegov dio bio upravno pripojen Turskoj - mnogo puta su opljačkali i spalili goranska naselja i stanovništvo odvodili u roblje."⁴ Da su Frankopani obitavali na ovom prostoru svjedoči dvorac na Staroj Sušici, u blizini Ravne gore. "Frankopani su u srednjem vijeku imali grad u Staroj Sušici koji čak ni Turci, prilikom žestokih provala 1586. godine, nisu uspjeli osvojiti. Zgrada Dvorca, nekadašnjeg frankopanskog grada, smještena je

³ Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981., str. 50.

⁴ *Ibid.*, str. 51.

na gorskoj kosi, na rubu crnogorične šume.“⁵ Nakon vlasti Frankopana, vlast su preuzeli Zrinski.⁶ Oni su znali bolje iskoristiti prirodna dobra Gorskog kotara te su tako poboljšali trgovinu i promet. U to vrijeme počinje se isticati po značenju i Čabar, koji će kasnije biti zasebno vlastelinstvo. Gorski kotar ostaje u posjedu knezova Zrinskih sve do njihove propasti 1670. godine. Nakon tog razdoblja slijedi novo razdoblje u povijesti Gorskog kotara u kojem više različitih gospodara samovoljno povećavaju feudalnu eksploataciju - sve do vlasti Austro-ugarske monarhije. U vrijeme vladavine austrijskog cara Karla VI, pušta se u promet prva moderna cesta Karolina, koja je dobila ime po caru Karlu VI, a povezivala je Gorski kotar sa Primorjem i unutrašnjosti Hrvatske. Ta cesta omogućila je bolji razvitak Gorskog kotara zbog slobodnog trgovanja, ali i zbog odluke cara Josipa II koji je 1785. godine ukinuo kmetstvo. No, njegove reforme nisu dugo zaživjele te početkom 19. stoljeća, Gorski kotar postaje dio Napoleonovih Ilirskih provincija.

Iako je francuska uprava bila kratka, donijela je velike promjene Goranima. Sada su pred zakonom i sudom svi izjednačeni, ukinute su porezne privilegije, kao i zemaljski staleži. Osim toga, francuska vlast brinula se i za školstvo. Tako su u Mrkoplju, Ravnoj Gori i Vrbovskom osnovane škole u kojima je bila dozvoljena upotreba narodnog jezika. Nakon kratke francuske vlasti, Gorski kotar se vraća po austrijsku upravu.

Nadalje, Gorski kotar sudjelovao je i u Prvom svjetskom ratu. Austro-ugarska vlast mobilizirala je gotovo sve stanovništvo sposobno za rat i poslala ga na bojišta u Rusiju, Galiciju i Italiju.

Najveći doprinos Gorani su dali u Drugom svjetskom ratu kada su obranili svoje područje od fašista. Naime, Gorski kotar se našao u interesnoj sferi talijanskog fašizma te su anektirani čabarski i delnički kotari na jednoj strani, dok je druga strana bila pod vlašću Nezavisne države Hrvatske. Tada je stradalo najviše stanovništvo srpske narodnosti kojeg NDH stavlja izvan zakona. Iako brojčano maleni, Gorani su hrabrog srca krenuli u rat te ga oslobodili 1945. godine. Narodnooslobodilačka borba je bila iznimno važna za ovo područje, posebno zbog narodnih heroja kojima se i danas Gorski kotar ponosi.

⁵ Dom-mladih.hr. *Povijest dvorca - Dom mladih.*, 2015. <http://dom-mladih.hr/dvorac-stara-susica/djecje-odmaraliste/povijest-dvorca/>, pristupljeno 04. rujna 2015.

⁶ U 16. stoljeću rodovno stablo Frankopana počelo je opadati, ponajviše zbog ratovanja sa Turcima. (Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981.)

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije dolazi do znatnog rasta gospodarstva. Otvaraju se mnogobrojne tvornice s drvenim prerađevinama, ulaže se u željeznice i cestovni promet te se zaposlenost povećava, a samim time, život stanovništva znatno olakšava. Takva situacija trajala je sve do Domovinskog rata.

Iako se na području Gorskog kotara nije vodio Domovinski rat, mnogi su dobrovoljci dali život za današnju Hrvatsku.⁷

3.2. Povijesne posljedice

Povijesne okolnosti, koje su ovdje u kratkim crtama opisane, ostavile su znatan trag na stanovništvu Gorskog kotara, kao i na njihovom jeziku, kulturi, infrastrukturi... Gorski kotar dugo je vremena bio izoliran - sve do izgradnje prvih prometnica u 18. i 19. stoljeću. Tada su izgrađene tri važne prometnice - Karolina, Lujzijana i Jozefina. Te su ceste omogućile povezivanje Gorskog kotara s unutrašnjosti, ali i s Primorjem. Osim cesta, razvoju ovog područja pomogla je i izgradnja željezničke pruge koja povezuje Rijeku i Zagreb. Gradnja željeznice zaposlila je mnoge ljude koji su živjeli uz prugu. Također, počela su se osnivati brojna gospodarska društva, a šumarstvo i pilanarstvo postaju najveći izvori prihoda u Gorskom kotaru. Dakle, gospodarski razvoj Gorskog kotara temelji se na prirodnim resursima. Bogatstvo drvnom masom uvjetuje usmjeravanje razvoja na djelatnost drvne industrije i šumarstva. Prerada drva ima veliku tradiciju i izvozno je orijentirana te tako dobiva sve veći značaj.

No, zadnjih godina polako se gasi drvna industrija u Gorskom kotaru. Tvornice se zatvaraju, a stanovništvo odlazi trbuhom za kruhom. Unazad desetak godina vidljiva je znatna depopulacija - broj stanovnika se smanjio za broj od 2000. Postepenim odlaskom stanovništva, proporcionalno se smanjuje i njegovanje tradicije, povijesti i spomenika kulture. Također, ne pogoduje ni to što na ovom području prevladava starija populacija koja još posjeduje sjećanje na davna vremena. Kada više njih ne bude, Gorski kotar će ostati bez

⁷ Osim navedene literature, autorica se koristila i ovom literaturom za opisivanje poglavlja: Gorskikotar.com. *Gorski Kotar - Green heart of Croatia.*, 2015. <http://www.gorskikotar.com/povijest.php>., pristupljeno 13. srpnja 2015.;

Hr.metapedia.org. *Gorski Kotar - Metapedia.*, 2015. http://hr.metapedia.org/wiki/Gorski_Kotar., pristupljeno 13. srpnja 2015.

jednog dijela povijesti, ukoliko se njihova sjećanja ne prenesu na mlađe generacije. Kako bi mlađe generacije uopće bile svjesne što se događalo na ovim prostorima, svjedoče brojni spomenici, ponajviše oni iz Narodnooslobodilačke borbe, koja je bila i ključna za ovo područje. „Spomenici kulture ili, ako ih šire odredimo, cjelokupno kulturno naslijeđe, žive unutar naše realnosti kao sastavni i neodvojivi dio čovjekove okoline, bez obzira na to sudjeluju li u njezinu bitnu definiranju ili samo određuju jedan njezin dio. (...) Društvena vrijednost kulturnog naslijeđa, gledana iz svih aspekata, nužno zahtijeva odgovarajuću društvenu brigu, koja se očituje u nastavljanju već započetih procesa kao što su čuvanje i izlaganje predmeta u muzejima, pa do brige za onaj dio naslijeđa koji je urastao u prostor i krajolik i za nas postoji kao njegov sastavni dio.”⁸ U zadnje vrijeme, Gorski kotar sve više ulaže u brdsko-planinski turizam. Osim prirodnih ljepota, u rute razgledavanja, često se uključuju i spomenici kulture, točnije spomenici kulture iz razdoblja Zrinskih i Frankopana. No, nigdje nema informacija o spomeničkoj baštini iz Narodnooslobodilačke borbe, odnosno o tzv. *dark tourism*. Zanimljivo je to što se više njeguje ona davnija povijest, nego ova bliža koja ima još ponekih živih svjedoka tog teškog razdoblja.

Upravo potaknuta ovom zanimljivom činjenicom, autorica je odlučila istražiti spomeničku baštinu iz Narodnooslobodilačke borbe i kulturu sjećanja koju sa sobom povlači. Ovdje se ponajprije radi o nepokretnoj materijalnoj baštini, odnosno spomenicima i mjestima sjećanja. Većina tih spomenika i mjesta zaboravljeni su, obrasli travom, zanemareni. No, postoje i ona mjesta koja imaju svoje stalne posjetitelje i njegovatelje sjećanja. Neki spomenici su srušeni, neki obnovljeni, a neki ukradeni. Spomenici kulture su svjedodžbe proteklih vremena i najbolje mogu budućim generacijama ukazati na burnu prošlost naroda ovog područja. “Spomenici kulture koji čine kulturnu baštinu neke sredine i naroda upravo su oni korijeni koji čine najdublju vezu s tлом, koji govore da je prisutnost ljudi na tom području, njihovih spoznaja da tu žive i da su njihovi preci stvarali prostor u kome oni žive zajedno s njima, i što je nezamjenjivo u određivanju kulturnog i nacionalnog identiteta.”⁹ Ta veza između spomenika i naroda manifestira se u memorijalima i mjestima sjećanja koji imaju funkciju rekonstrukcije sjećanja, ali i uklapanje tih sjećanja u sadašnjost. Upravo zbog kolektivnog sjećanja naroda, trebalo bi potaknuti lokalno stanovništvo na obnovu, odnosno njegovanje spomenika kulture. Još je, ne tako davne, 1986. godine Ivo Maroević napisao: „Borimo se protiv uništavanja koje u „interesu progresa“ oduzima vrijednosti; podižimo

⁸ Maroević, Ivo: *Sadašnjost baštine*, Zagreb. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske: Društvo konzervatora Hrvatske: Sveučilište, 1986., str. 126.

⁹ Ibid., str. 53.

razinu shvaćanja i pristupa odgojem, školovanjem, javnim djelovanjem, ukazivanjem na propuste koji su bjelodano štetni (...). Postignimo da stanje kulturnog nasljeđa bude istinski odraz i domet kulture našega društva, a ne samo onoga nemanifestatnog dijela sektora kulture što je tek dio potrošnje koju treba smanjivati. Neka spomenici prošlosti budu mjera usporedivosti kulture prostora, kulture življenja, kulture odnosa čovjeka i prostora, bez čega nema budućnosti.¹⁰ No, politički gledano, svaka nova uspostavljena vlast definira vlastiti odnos prema povijesti, koji je u skladu s njihovom ideologijom i interesima. Zato je bitna percepcija u tadašnjem društvu, odnosno ostvarivanje veze između spomenika i stanovništva. Primjer takve nove uspostave vlasti je dolazak Hrvatske Demokratske Zajednice (HDZ) devedesetih na vlast. Tada je došlo do velikih promjena u sjećanju na partizansku prošlost. Sukladno tome, ulice su mijenjale imena, spomenici Narodnooslobodilačkoj borbi su uništeni, obrazovne ustanove mijenjaju imena. No, više o tome u daljnjem radu.

3.3. Problem definiranja područja Gorskog kotara

Gorski kotar nalazi se na zapadnom dijelu Republike Hrvatske. Dio je Primorsko-goranske županije. No, oduvijek postoji problem oko definiranja granica Gorskog kotara.

Smatra se da je na sjeveru granica Gorskog kotara istovjetna s linijom državne granice između Hrvatske i Slovenije te se podudara s tokom rijeke Kupe i rječice Čabranke. Nastala je još u 17. stoljeću kada je dijelila Kranjsku pokrajinu od Hrvatske, a kasnije austrijski dio od ugarskog dijela Monarhije. Zatim, u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, Kupa je dijelila Dravsku i Primorsku banovinu.

Na zapadu, od izvora Čabranke preko Prezida, granica između Hrvatske i Slovenije proteže se po gorskim vrhovima nenastanjenog zapadnog dijela čabarskog kraja. Ta granica također je povijesna, a mnogobrojne udoline i pašnjaci predstavljaju graničnu zonu između hrvatskog gorskog područja i slovenskog Snežnika. "Sve do kotlinskog proširenja Gumance, malo sjevernije od Klane, međa Gorskog kotara se podudara s granicom između Slovenije i

¹⁰ Ibid., str. 8.

Hrvatske, a potom s granicom gradskog čabarskog područja s klanskim krajem (koji pripada prijelaznoj zoni prema Hrvatskom primorju).¹¹

Prema jugozapadu, granica goranskog prostora prema sjevernom Hrvatskom primorju dosta je izrazita. Sukladno tome, vidljiva je i razlika u goranskoj i mediteranskoj klimi. Ova granice se poklapa s nekadašnjim graničnim područjem općina Crikvenica i Rijeke, kao i s općinama Delnice i Čabar.

Problem definiranja granica Gorskog kotara na istoku i jugoistoku oduvijek predstavljaju problem. Naime, na istoku Gorski kotar dodiruje se s Ogulinsko-plašćanskom udolinom i Karlovačkim Pokupljem. Poneki autori svrstavaju ovo prijelazno područje u Gorski kotar, dok neki smatraju to područje odvojenom cjelinom, iako zemljopisne razlike i nisu toliko izrazite (očita je različitost višeg i šumski zatvorenog gorskog bloka i otvorenih pejzaža niže krške ploče).

Slika 01. Granice Gorskog kotara nekad i danas

Na jugoistočnoj granici nalazi se prostor Drežnice, Jasenka i Krakara. To je zasebno područje koje gravitira i prema Lici i prema Gorskom kotaru. Zbog toga je teško odrediti njegovu geografsku pripadnost. U ovom radu će drežnički kraj i Drežnica biti sagledani kao dio Gorskog kotara, prvenstveno zbog toga što je to područje bilo od velike važnosti u Narodnooslobodilačkoj borbi za narod Gorskog kotara (što je tema ovog rada). Osim toga,

¹¹ Šikljan, Filip: *Kulturno-historijski spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2012., str. 5.

stanovništvo ovoga kraja za sebe kaže da su Gorani. Ponajviše zbog toga bi trebalo drežnički kraj svrstati u područje Gorskog kotara koji je nekad i bio obilježen na karti kao Gorski kotar. Na današnjim kartama, drežničko područje nije ucrtano u područje Gorskog kotara, što je vidljivo na slikama. Prva slika prikazuje granice Gorskog kotara 1981. godine, a druga 2015. godine.

4. Pregled pojmova

Kako bi se moglo podrobnije obrađivati navedenu temu, potrebno je prije svega definirati pojmove koji su važni za razumijevanje sadržaja ovog diplomskog rada, s obzirom na to da su neki pojmovi novije povijesti. Iako neki pojmovi djeluju poznato, oni zapravo skrivaju dublje značenje i potrebno ih je sagledati u kontekstu u kojem su korišteni. Zbog toga će u ovom poglavlju biti definirani pojmovi relevantni za ovu tematiku.

4.1. Kolektivno sjećanje/kolektivno pamćenje

Maurice Halbwachs, francuski filozof i sociolog, prvi je osmislio pojam kolektivnog pamćenja. Za njega je kolektivno pamćenje “socijalna konstrukcija prošlosti”, odnosno, “kolektivno pamćenje je, u biti, rekonstrukcija prošlosti u svjetlu sadašnjosti.”¹² Drugim riječima, pripadnici neke društvene grupe u procesu socijalizacije uče predviđen "društveni okvir". „Društveni okviri, točnije, instrumenti su korišteni od strane kolektivnog pamćenja kako bi rekonstruirali sliku prošlosti koja je u skladu, u svakoj epohi, s nadmoćnim mišljenjima društva.”¹³ Samo kolektivno pamćenje postoji ovisno o komunikaciji među pripadnicima grupe budući da se ono kroz komunikaciju stvara i stalno potvrđuje.¹⁴ Iako pojam star više od 60 godina, pojam kolektivnog pamćenja popularizirao se tek unazad dvadesetak godina.

Jedan od autora koji je prvi popularizirao pojam kulture sjećanja, njemački je egiptolog Jan Assmann. On u svojoj knjizi *Kulturno pamćenje* govori o kolektivnom sjećanju koje mora postojati u konkretnim oblicima, događajima, mjestima, osobama kako bi se to sjećanje očvrstnulo. Međutim, da bi to sjećanje opstalo i dalje živjelo mora biti obogaćeno naukom, pojmom, simbolima i sl. Upravo iz te igre pojmova i iskustava nastaju figure sjećanja. Posebnost figura sjećanja može se objasniti kroz tri značajke.

¹² Halbwachs, M. and Coser, L., *On collective memory*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press., 1992., dostupno na: <https://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/487/1-Extra%20Readings/HalbwachsOnCollective%20Memory.pdf>, pristupljeno 09. kolovoza 2015., vlastiti prijevod, str. 34.

¹³ Ibid., str. 40.

¹⁴ Goral, Mihovil. *Crveno vs. crno – Utjecaj politike na život stanovništva lovinačkog kraja kroz prizmu kolektivnog sjećanja.*, Varaždin; 2010. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/104757>., pristupljeno 15. rujna 2015., str. 191.

Prva je značajka vezana uz prostor i vrijeme zbog potrebe materijalizacije sjećanja u određenom prostoru kao i aktualiziranja u određenom vremenu. Sadržaji sjećanja vezuju se u vremensku komponentu kroz pravremenske ili izvanredne događaje i kroz periodični ritam sjećanja. Zato možemo reći da kalendar blagdana odražava kolektivno doživljeno vrijeme. Isto vrijedi i za doživljeni prostor. Sklonost lokaliziranju vrijedi za svaku zajednicu s ciljem stvaranja i osiguravanja prostora koji će služiti za interakciju članova zajednice, isticanje simbola njihovih identiteta te mjesta njihovih sjećanja.

Druga značajka je vezanost uz grupu na koju uvelike utječe kolektivno sjećanje članova grupe jer se ono ne prenosi svakome. Nije važan samo prostor i vrijeme sjećanja, već ono mora biti i identitetski konkretno, odnosno pamćenje je vezano uz stvarnu i živu grupu. U ovom bi kontekstu figure sjećanja bili i modeli, primjeri, poruke koje ne reproduciraju samo prošlost, nego i definiraju njezino biće, značajke i slabosti. Neka društvena grupa koja se konstituira kao zajednica sjećanja čuva svoju prošlost iz dva aspekta: posebnosti i trajnosti.

Treća je značajka mogućnost rekonstrukcije koja je usko vezana za grupu (druga značajka). Drugim riječima, to znači da se ni u kakvom pamćenju ne održava prošlost kao takva, nego od nje ostaje samo ono što društvo može rekonstruirati u svakoj epohi sa svojim odgovarajućim relacijskim okvirom (ne postoje čiste činjenice sjećanja). Kolektivno pamćenje djeluje u oba pravca: unazad i unaprijed. Pamćenje ne rekonstruira samo prošlost već i iskustvo sadašnjosti i budućnosti.¹⁵

Ovdje valja skrenuti pozornost na različitost značenja dvaju pojmova koji na prvi pogled djeluju identično - kolektivno pamćenje i kolektivno sjećanje. Maurice Halbwachs i Jan Assmann ne razlikuju ta dva pojma, no, Maja Brkljačić i Sandra Prlenda smatraju da su to dva različita koncepta. Kolektivno sjećanje odražava „skup uspomena što ga dijeli određena zajednica“, a kolektivno pamćenje „označava rad na tom kolektivnom sjećanju“, te „podrazumijeva aktivnu praksu oblikovanja, strukturiranja i reorganiziranja sjećanja. Ostvarujući se u polju ljudskoga međudjelovanja, kolektivno je pamćenje uvijek politički

¹⁵ Assmann, Jan: *Kulturno Pamćenje: Pismo, sjećanje i Politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Biblioteka Tekst; 2006. Dostupno na: <https://vrismond.files.wordpress.com/2010/10/janassmankulturnopamcenje.pdf>, pristupljeno 03. srpnja 2015., str. 41-52.

proces, a kolektivno sjećanje krhak plod trenutnog konsenzusa.¹⁶ U ovom radu će biti naglasak i na kolektivnom sjećanju, ali i na kolektivnom pamćenju, odnosno na interakciji tih dvaju pojmova koji su praktički neodvojivi.

4.2. Komunikacijsko i kulturno pamćenje

Nadalje, Assmann razlikuje još komunikacijsko i kulturno pamćenje. „Komunikativno pamćenje obuhvaća sjećanja koje se odnose na recentnu prošlost. To su sjećanja koja čovjek dijeli sa svojim savremenici. Tipičan primjer je generacijsko pamćenje. Ovo pamćenje povijesno prirasta uz grupu; nastaje u vremenu i prolazi s njim, tačnije: njegovim nosiocima.“¹⁷ Sjećanja koja su nastala osobnim komunikacijskim iskustvom odgovara rasponu od 3 do 4 generacije.

„Kulturno pamćenje usmjerava se na fiksne tačke u prošlosti. Ni u njemu se prošlost kao takva ne može održati. Prošlost se ovdje štaviše zgrušava u simboličke figure za koje prijanja sjećanje.“¹⁸ Priče o očevima, prognanstvima su figure sjećanja koje se slave i bacaju svjetlo na kontekst sadašnjosti. Karakteristično za kulturno pamćenje je to da nije bitna činjenica, već samo upamćena povijest odnosno činjenična povijest transformirana je u upamćenu, a potom i u mit. „Mit je pripovijest koju pričamo kako bismo neku sadašnjost osvijetlili iz perspektive početka.“¹⁹

Suprotnost u ova dva oblika pamćenja izražena je i u sociološkom kontekstu što se naziva struktura sudjelovanja. Sudjelovanje grupe u komunikacijskom pamćenju je difuzno, pamćenje starijih seže više unazad od pamćenja mladih, ali ne postoje stručnjaci te neformalne predaje. Znanje o kojem je ovdje riječ stječe se putem učenja jezika i svakodnevne komunikacije što bi značilo da je svatko podjednako kompetentan. U kulturnom je pamćenju sudjelovanje vrlo diferencirano. Prije je funkcija čuvanja pamćenja pripadala pjesniku. Dakle, kulturno pamćenje uvijek ima svoje nosioce (šamani, bardovi, svećenici,

¹⁶ Brkljačić, M., – Prlenda, M., *Zašto pamćenje i sjećanje?* U: *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda, Golden marketing, Zagreb, 2006., str. 17.

¹⁷ Assmann, Jan: *Kulturno Pamćenje: Pismo, sjećanje i Politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Biblioteka Tekst; 2006. Dostupno na: <https://vrismond.files.wordpress.com/2010/10/janassmankulturnopamcenje.pdf>., pristupljeno 03. srpnja 2015., str. 59.

¹⁸ Ibid., str. 61.

¹⁹ Ibid.

učitelji, umjetnici, ...). U tom se slučaju doslovna predaja smatra najvećim zahtjevom, tj. ritual se mora strogo poštovati i ako nije nigdje zabilježen. Kulturalno pamćenje se ne prepričava svuda već se širenje tog pamćenja odvija po pažljivim uputama.

Dakle, kod Assmanna događaj se postupno pretvara u uspomenu, odnosno u kulturno pamćenje, dok su kod povjesničara Pierra Norá analize mjesta sjećanja u središtu, koja mogu biti realne ili mitske prirode (spomenik ili knjiga). Tako mjesta sjećanja ne stječu svoju kvalitetu samo zbog materijalnog, već i zbog simboličkog i funkcionalnog smisla.²⁰ „Pravo mjesto“ sjećanja obuhvaća semantički prostor koji se prostire između povijesnog događaja i njegovog današnjeg sjećanja, između povijesti i njegove upotrebe.²¹

4.3. Povijest i sjećanja

Postojanje razlike između povijesti i sjećanja povlači za sobom činjenicu da se povjesničari, kao i ostali stručnjaci na tom području, više bave poviješću, nego sjećanjem. Sjećanja su uvijek bolna, a povijest je ona koja je slavna, borbena te ona koja je prošla. Sjećanja su ta koja su živa i aktualna. Francuski povjesničar Pierre Nora objašnjava kako povijest i sjećanje nisu sinonimi, već dva suprotna pojma. Za njega je sjećanje “život, uvijek ga prenose živi ljudi i stoga je u trajnoj evoluciji, otvoreno dijalektici uspomene i zaborava, nesvjesno neprekidnih iskrivljenja, osjetljivo na sva prisvajanja i manipulacije, podložno dugim mirovanjima i naglim oživljavanjima.”²² Sjećanje izvire iz grupe, ali ju i spaja, što bi značilo da postoji onoliko sjećanja, koliko i grupa. Sjećanje je specifično – ono je mnogostruko, pluralno, kolektivno, ali i individualizirano. S druge strane, povijest pripada svima i nikome, što joj daje univerzalnu namjenu. „Sjećanje se ukorjenjuje u konkretnom, u prostoru, u gesti, slici i objektu. Povijest se drži samo vremenitih kontinuiteta, evolucija i odnosa među stvarima. Sjećanje je apsolut, a povijest poznaje tek ono relativno.“²³

²⁰ Nora, Pierre: *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta. Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006., str. 156.

²¹ Kuljić, Todor: *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti na Zapadnom Balkanu (Memory Culture. Theoretical Explanations Of The Use Of The Past In The West Balkans)*. Beograd, Čigoja Štampa, 2006., str. 110.

²² Nora, Pierre: *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta. Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006., str. 137.

²³ Ibid., str. 138.

Naime, povijest je uvijek problematična i nepotpuna rekonstrukcija prošlosti. S jedne strane odnosi se na ono što se dogodilo, a s druge strane na pisanje o onom što se dogodilo, odnosno na analizu prošlog. Upravo zbog toga postoje razlike u onome što se zbilja dogodilo u povijesti, ono što je ostalo u sjećanjima ljudi i u onome što je zabilježeno u literaturi. Mnogi smatraju da se povijest danas koristi kao instrument za izgradnju nacionalnog identiteta, ali se i zloupotrebljava u političke svrhe. „Mi stalno proizvodimo nova sećanja zato što sadašnjost stalno traži neku sliku o prošlosti. Dakle naše sadašnje sećanje je recimo da je Jugoslavija bila tamnica naroda, kako to obično kažemo, a nekadašnje, ranije, prethodne generacije sećanje je bilo da je ona ideal bratstva i jedinstva.“²⁴

5. Spomenici Narodnooslobodilačkoj borbi

Hrvatski jezični portal definira spomenik kao “arhitektonsko ili kiparsko djelo posvećeno uspomeni na zaslužne ljude ili znamenite događaje”, kao i svaku materijalnu baštinu iz prošlih vremena, odnosno, to je svaka činjenica, djelo ili stvar koja obilježava ili podsjeća na prošle događaje.²⁵ Spomenici su idejni sažeci, svjedočanstva i simboli u kojima se sastaju i usredotočuju mnogobrojni sadržaji. U njima se prelijevaju pamćenja, počasti i poruke. Spomenički objekti i prostori mjesta su etičke i estetske koncentracije u kojima se prožimaju emotivni, komemorativni i reprezentativni elementi. Oni su postojani simbol kojim se jedna sudbonosna dimenzija prošlosti unosi u sadašnjost i prenosi u budućnost. “U samoj ideji spomenika na primjeren se način presijecaju sva tri aspekta vremena: on se redovito podiže u sadašnjosti da bi za budućnost posvjedočio prošlost. Naravno, svaki od tih aspekata nije u podjednakoj mjeri nazočan pri realizaciji, te ima spomenika s prejako izraženim pasatističkim sklonostima, ima onih s futurološkim ambicijama i onih što upravo posrću pod teretom puke aktualnosti. Nedvojbeno je da uspjele spomen-obilježje mora znati pomiriti teško uskladive zahtjeve: biti suvremeno a nastojati biti svezvremeno.“²⁶

²⁴ Izvor: Dubravka Stojanović, profesorica na Filozofskom fakultetu u Beogradu, s predavanja „Istorija i sećanje – kako pomiriti posvađane istorije“ preuzeto sa <http://tvtelemark.rs/?q=node/411>, pristupljeno 12. srpnja 2015.

²⁵ Hjp.novi-liber.hr. Hrvatski jezični portal. 2015. Dostupno na: http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1xiUBE%3D&keyword=spomenik., pristupljeno 12. srpnja 2015.

²⁶ Kolacio, Zdenko: *Zdenko Kolacio: Spomenici i obilježja, 1953-1982.*, Zagreb: Globus; 1984., str. 5.

Ivo Maroević u svojoj knjizi *Sadašnjost baštine* svrstava spomenike kulture novije povijesti²⁷ u dvije osnovne skupine, a to su autentični spomenici kulture i oni koji su sagrađeni u spomen.

Autentični spomenici već su određeni svojim imenom. "To su područja i objekti u kojima je prostorno fiksirana i tako sačuvana uspomena na neki događaj; materijalni ostatak kao materijalni dokaz vremena i zbivanja na određenom mjestu, koji po svojoj autentičnosti ima izuzetnu vrijednost i posebno značenje za buduće generacije, jer će one tako u izvornom ambijentu učiti povijest Narodnooslobodilačke borbe i ustanka."²⁸ Spomenici kulture toga tipa imaju prednost i znatno veću važnost u razmatranju mogućnosti njihova muzejskog upotrebljavanja.

Druga vrsta su spomen-obilježja, spomenici i spomen-groblja. Temeljna im je značajka da su nastali naknadno nakon završetka Narodnooslobodilačkog rata. Podignuti su u čast i na spomen događaja, vojnih jedinica, boraca ili ostalih ljudi koji su stvarali revoluciju ugrađivši u nju svoje živote. Svi ti spomenici, iako su nastali kasnije, idejno su i sadržajno toliko vezani za vrijeme NOB-a da ih se može smatrati i svojevrsnim spomenicima kulture tog vremena.

Autentični spomenici kulture mogu se grubo svrstati u dvije grupe, odnosno u spomen-područja i spomen-objekte. "Spomen-područja obuhvaćaju, uzmemo li u obzir tek neke od sadržaja, prostora na kojima su se formirali ili djelovale pojedine jedinice Narodnooslobodilačke vojske, zatim bolnice, baze ili logore, mjesta na kojima su se vodile najpoznatije bitke u Narodnooslobodilačkom ratu, pa mjesta vezana uz patnje i stradanja ljudi pod fašističkom okupacijom - takvi su koncentracijski logori, mjesta streljanja."²⁹ Njihova najveća vrijednost, autentičnost, nužno dolazi u prvi plan. Međutim, postavlja se pitanje što to autentično vrednujemo i čuvamo u spomen-područjima. Autentičnost materijala je bitna ako postoji i sačuvao se, premda su kao i mnogi drugi objekti koji su funkcionirali u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i ovi partizanskih bolnica građeni od priručnog materijala, od onoga koji je bio dostupan. Ti objekti, nisu, niti su mogli biti, građeni za duži vijek trajanja. Stoga ni nama danas ne može biti nužna fizička autentičnost materijala.

²⁷ pod novijom povijesti autor smatra razdoblje od 1941. do 1945. - vrijeme NOB-a i revolucije

²⁸ Maroević, Ivo: *Sadašnjost baštine*. Zagreb. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske: Društvo konzervatora Hrvatske: Sveučilište, 1986., str. 147.

²⁹ Ibid., str. 148.

Spomen-područja ne isključuju mogućnost pojave suvremene arhitekture i suvremenog života, jer se danas nalaze uglavnom u privlačnim rekreativnim zonama. Partizanski je način ratovanja tražio da se baze, bolnice, mjesta okupljanja i sl. nalaze izvan redovitih frekventnih pravaca kretanja, u šumama i u izoliranim predjelima koji su i danas ostali svojevrsni rekreativni rezervati.

Spomen-objekti, pojedinačne zgrade u kojima su se zbivali značajniji događaji ili su se nalazili vojni, upravni ili neki drugi sadržaj važni za kreiranje Narodnooslobodilačke borbe, kao i zbog svoje povijesne vrijednosti. Oni svoju spomeničku vrijednost duguju onome što se u njima zbilo, povijesnom događaju, ne toliko arhitektonskim, estetskim ili drugim kvalitetama. Stoga, u tretiranju takvog objekta stručnjaci mogu biti znatno slobodniji, barem u odnosu na njegovu arhitektonsku vrijednost ili arhitekturu u cjelini. Zadaća je muzeološki prezentirati objekt tako da se sačuva autentičnost njegove povijesne poruke, odnosno da se posjetiocu predoči kako se u njemu odvijalo određeno povijesno zbivanje, da bi se spoznalo njegovo značenje u tom prostoru i u širem kontekstu. Drugim riječima, takvi spomen-objekti mogu u svoje prostore primiti tematske izložbe koje će izložbenim jezikom i svojom fizionomijom pokazati što se zbivalo u tom prostoru.

Spomen-obilježja drugi su tip i druga vrsta spomenika, od kojih mnogi imaju značaj spomenika kulture. Oni su podizani u čast i na spomen pojedinim važnim događajima, bitkama, dizanju ustanka u određenim regijama, a obuhvaćaju i one male, gotovo anonimne koji su se podizali u mnogim selima i zaseocima, gdje je s pomoću skromnog obeliska ili ploče odano dužno poštovanje i priznanje palima u NOB-u.³⁰

³⁰ Za opisivanje ovog poglavlja korišteno je: Maroević, Ivo: *Sadašnjost baštine*. Zagreb. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske: Društvo konzervatora Hrvatske: Sveučilište, 1986., str. 147.-156.

5.1. Realistični spomenici

“Zbog složene sadržajne i namjenske strukture, spomenici NOB-u i revoluciji osebujna su likovna tema. U njima se oblikovno mora sintetizirati čitav sklop evokacija i sugestija. U likovnu je formu i spomenički ambijent usađena ideja, koja treba, kao svjedočanstvo i kao poruka nezaborava, nadvisiti prostor i nadmašiti vrijeme - ali ne samo čitkom simbolikom već nadasve vrijednošću umjetničke kreacije.”³¹

Spomenici revoluciji na području Gorskog kotara nastali su u raznim razdobljima i od ruku raznih umjetnika pa zastupaju i širok raspon skulptorskih tendencija, koncepcija, a i vrijednosnih dometa. Spomenički inventar nosi obilježja koja karakteriziraju razna razdoblja umjetničkih usmjerenja, odabira motiva i stila njihova predočavanja, a pružaju i niz individualnih kiparskih interpretacija. Oblikovni i interpretativni sadržaj kreće se od realističkog viđenja i dramatičnosti do sažimanja teme u prikaz plastične suštine, od nizanja ekspresivnih detalja do preobrazbe u oblikovnu sintezu, tj. do izražavanja kroz same likovne elemente, kroz njihovu komunikacijsku snagu bez posredovanja realističke narativnosti.

Ono što karakterizira spomenike nastale nakon NOB-a težnja je za monumentalizacijom, odnosno, velikim dimenzijama i dinamičkim pokretima. Afirmirala se težnja umjetnika da budu što izravniji u poruci, što uvjerljiviji u ekspresiji te rječitiji u opisu. Na postoljima su se našle pojedinačne figure ili skupine boraca, oblikovane u velikim mjerilima, s borbenim gestama, ili ranjenici u grču smrtnog pada. Zdenko Kolacio smatra da se spomenik jasno treba izdvojiti iz svojeg okoliša, ali ne zanijekati ambijent u kojem se podiže. “Da bi djelo bilo što vidljivije i što prepoznatljivije mnogi su naručitelji i izvođači posezali za golemim masama i volumenima, ostvarujući tako jednu komponentu na račun druge, postižući izrazitost, a žrtvujući sraslost i organsku povezanost s krajolikom.”³²

³¹ Skupina autora: *Općina Vrbovsko. Njena prošlost. Njena sadašnjost.*, Skupština općine Vrbovsko. Školska knjiga, Zagreb, 1984., str. 324.

³² Kolacio, Zdenko: *Zdenko Kolacio: Spomenici i obilježja, 1953-1982.*, Zagreb: Globus; 1984., str. 5.

5.1.1. Spomenik Palim borcima NOB-a i žrtvama fašizma Srpske Moravice

Slika 02. Spomenik Palim borcima NOB-a i žrtvama fašizma Srpske Moravice

Na takav način nastao je spomenik *Palim borcima NOB-a i žrtvama fašizma 1941-1945.* podignut 1951. godine u tadašnjim Srpskim Moravicama. Djelo je to kipara Velibora Mačukatina, jednog od istaknutih kipara poslijeratnog kiparstva. Spomenik se zasniva na realističkom prikazu generalno sažetih volumena likova koji dramatičnim gestama posežu u prostor da bi

zaokupili gledatelja naglašenom živošću, zornim predočavanjem potresne scene fiksirane u žestini same borbe.

Na postolju od crnog granita (160 cm x 224 cm, visina 195 cm), kipar je u grupi dvaju likova (visina 250 cm), sazeo misao o ranjenom borcu i o pobuni koja jača nad njegovom žrtvom. “Upravo zbog dosljednosti prikazivanja i zbog kompozicijskih razloga - nije suprotstavljen smrtni mir gesti užasa i osvete, nego se ranjenik u trenutku pada uključuje u pokret žene što iza njega i dinamički dopunjava cjelinu. (...) Krik žene odjekuje u svim kretanjama, diže se čak iz teškog opuštanja ranjenikova tijela, iz razgaljenih grudi djevojke, odzvanja u njenom zavijorenom haljetku. Razgibanost, zamah, izraz siline i uznemirenosti u skupini postiže se prostornim presijecanjem dijagonala, ojačanim paralelama koje ispružene ruke djevojke i linija ranjenikova tijela, te njegovo stršeće koljeno i ispružena desnica što se nadovezuje na liniju ženine glave.”³³

Ovaj spomenik, jedini je koji na ovom području prikazuje lik žene. Rat je općenito okarakteriziran kao muški konstrukt pri čemu su žene marginalizirane. Često se zaboravlja

³³ Skupina autora: *Općina Vrbovsko. Njena prošlost. Njena sadašnjost.*, Skupština općine Vrbovsko. Školska knjiga, Zagreb, 1984., str. 325.

uloga žena u ratu. Na području Gorskog kotara, mnoštvo žena sudjelovalo je u NOB-u, na čelu s Ivankom Trohom, narodnom heroinom proglašenom 1953. godine. Njezina bista nalazi se u Parku heroja, u Delnicama. No, ovdje se postavlja pitanje, zbog čega doprinos žena u ratu nije eksponiraniji? Prvenstveno je to zbog patrijarhalnog pogleda na svijet i stavova da ženi nije mjesto u borbi. No, žene su imale važne uloge u ratu. Osim što je nekolicina bila u partizanima, većina ih je obavljala svakodnevne poslove u nemogućim uvjetima rata. U vrijeme rata vješto su balansirale svakodnevne poslove, vodile računa o snabdijevanju vojnika i brinule o djeci kako bi na što bezbolniji način preživjeli traume rata. Zbog stereotipa da je rat „muški“, žene se marginalizira i zaboravlja na njihov doprinos u ratu. Takav način razmišljanja vidljiv je i na ovom području, a očituje se u nedostatku ženskih spomenika. Sukladno tome, žensko sjećanje kao da ne postoji na ovom području.

Reljefi na postolju spomenika, izvedeni u bronci (80 cm x 150 cm), oblikovani su u suradnji s glavnim likom. Dvije ploče, na kojima je naznačen slijed više planova, ispunjava mnoštvo razgibanih figura okrupnjenih, u plohu utisnutih oblika. Na njima su prikazane dvije etape, dvije sastavnice rata: stradanja naroda u ovim krajevima Gorskog kotara te otpor i partizanska borba, diverzantska akcija na željezničkoj pruzi. Takav način oblikovanja primjer je kako prikaz u plitkom reljefu može ponijeti žive, uzburkane, isprepletene pokrete, a da ipak pruži dobrom kompozicijom razgovijetne prizore. Diverzantskoj akciji na željezničkoj pruzi koja se dogodila u noći sa 12. na 13. srpnja 1941. godine posvećen je još jedan spomenik koji se nalazi na mjestu događanja, odnosno uz prugu koja vodi prema Vrbovskom. Danas je taj spomenik potpuno zaboravljen, obrastao je travom i gotovo je nemoguće doprijeti do njega. Nekada su putnici na željezničkoj relaciji Rijeka-Zagreb, i obrnuto, mogli svjedočiti makar na tren događanjima Drugog svjetskog rata na ovom području, no danas to nisu u mogućnosti. Na slici je prikazan spomenik kako je nekada izgledao te u kakvoj je stanju danas.

Slika 03. Spomenik prvoj partizanskoj diverziji, Moravice

Dakle, preko velikog partizana u borbi uz kojeg se nalazi žena u kriku i dva reljefa, prikazana je povijest moravačkih antifašista u Narodnooslobodilačkoj borbi. Ovaj spomenik nalazi se u središtu parka ispred osnovne i srednje škole te se oko njega formirao razmještaj cijelog parka. Zanimljivo je da je tekst na spomeniku napisan samo na ćirilici te je na taj način uskraćena informacija o spomeniku posjetiteljima koji se ne koriste ćirilicnim pismom. Slova uništena od zuba vremena, obnovljena su 2012. godine od strane Grada Vrbovskog, koji je ujedno obnovio i preuredio cijeli park.³⁴

³⁴ Izvor: Intervju sa Novicom Vučinić, profesorom povijesti i zemljopisa u osnovnoj i srednjoj školi Nikole Tesle Moravice, 26. srpnja 2015., vodila autorica.

5.1.2. Spomenik ustanku naroda Gorskog kotara Delnice

Slika 04. Spomenik ustanku naroda Gorskog kotara Delnice

Još jedan od spomenika podignutih u čast i na spomen događaja, vojnih jedinica, boraca i ostali koji su dali svoje živote u Narodnooslobodilačkoj borbi je i *Spomenik ustanku naroda Gorskog kotara 1941-1945* podignut u Delnicama 1952. godine. Djelo je kipara Belizara Bahorića koji je zamislio spomenik tako da ga tvore dvojica partizana u jeku borbe: stojeći puškomitraljezac i klečeći bombaš. “Bahorić odrješito vodi linije kompozicije kroz pokret grupe, odriče se detalja i sabirnom modelacijom određuje volumen, naglašavajući time plastične odnose, napregnutost i prodornu, patetičnu razgibanost u prostoru.”³⁵ Ovaj spomenik nalazi se na ulazu u delnički park i uvertira je ostalim delničkim narodnim herojima čije su biste smještene u

parku. Delnički park jedini je ovakve vrste na području cijelog Gorskog kotara. Zamišljen je i realiziran kao Aleja narodnih heroja. U njemu se nalaze brončana poprsja narodnih heroja iz Narodnooslobodilačke borbe. Raspoređena su uz rubove parka, redom: poprsje Ivana Lenca, Milana Rustanbega, Viktora Bubnja, Ivanke Trohar, Zdenka Petranovića - Jastreba i Slavka Klobučara - Čorta. Svako poprsje nalazi se na trodijelnim granitnim postoljima visokoga sjaja. Osim poprsja heroja, park sadrži i spomen-ploče na stradale u Drugom svjetskom ratu koje svojom pojavom zazivaju sjećanja na kaotično doba. Park je dostupan svima, a svakodnevno ga posjećuju ponajviše mlađe generacije. Pitanje je znaju li oni doista zašto baš biste tih heroja krase delnički park. Naime, svake godine, na Dan antifašističke borbe, manja grupa njegovatelja povijesti NOB-a obilazi ovaj spomenik te polaže vijence i prisjeća se teških vremena za ovo područje. Isto tako, spomenik ima važnu ulogu i u obilježavanju dana sjećanja na postojanje i akcije logora Praprot te prije odlaska na mjesto nekadašnjeg logora, antifašisti s područja Delnica, ali i oni iz Istre i Primorja zastanu pored spomenika i polože

³⁵ Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981., str. 823.

vijence te upale svijeće za poginule prijatelje, roditelje, rodbinu. Zanimljivo je primijetiti da prilikom posjećivanja spomenika Narodnooslobodilačkoj borbi, antifašisti redovito polože vijence i zapale svijeće na spomenik posvećen Domovinskom ratu, koji se nalazi tek nekoliko metara od onih antifašističkih. No, u obrnutom slučaju, prilikom obilježavanja događaja vezanih za Domovinski rat, branitelji i ostali sudionici, prisjete se samo tog događaja, ne obraćajući pažnju na sjećanje i uspjehe Narodnooslobodilačke borbe, na čijim temeljima je i nastala današnja država. U takvim postupcima vidljiv je stav trenutnih političkih elita koje su na vlasti, odnosno ne odobravanje antifašističkih temelja.

Iz Slike 04. vidljivo je da je spomenik u izrazito lošem stanju, naročito donji dio gdje se mramorne ploče polako, zbog utjecaja vremena, odvajaju od postolja. O obnovi se trenutno ne zna ništa, no antifašisti iz Delnice nadaju se da će gradske vlasti u bližoj budućnosti poduzeti nešto po tom pitanju.³⁶

5.1.3. Spomenik Palom borcu Partizanska Drežnica

Slika 05. Spomenik „Drežničan“

Na potpuno drugačiji način od opisanih spomenika napravljen je *Spomenik palom borcu* u Drežnici koji je također realističan, no ne prikazuje partizane u borbi, u pokretu kao već opisana dva spomenika. Još jedno je to djelo Koste Angelija-Radovanija podignuto 1949. godine. Godinu kasnije, 1950. godine spomenik je nagrađen saveznom nagradom. Taj spomenik smatra se jednim od najljepših i najvrjednijih spomenika narodnooslobodilačkoj borbi na ovom području. Jedan od partizana koji je proživio muku i patnju rata, rekao je: „I jedino što smo ovdje dostojno pažnje postavili – to je onaj spomenik Drežničaninu, odista možda jedan od najljepših naših spomenika borcima, bitno različit od svih

³⁶ Izvor: Intervju sa Jovicom Vujnović, tajnikom Antifašista za Grad Delnice, 11. srpnja 2015., vodila autorica.

onih partizana s troroškama, bombama i mitraljezima, kakvi, jedan nalik na drugi, nagrđuju glavne trgove naših sela i gradića... Mi smo `preživjeli borci Trinaeste divizije`, odista zahvalni Kosti Angeliju Radovaniju za drežnički spomenik, za ostvarenje bar jednog djelića naše mašte.³⁷ Za razliku od većine spomenika posvećenih narodnooslobodilačkoj borbi prikazanih u pokretu, u borbi, Drežničan stoji na niskom postolju. No, on je sam po sebi rječit, bez slikovitih pokreta. „U suzdržanoj kretnji, u držanju i pogledu skupljena je snaga i gordost, kojom ovaj kip zrači u prostranstvo krajolika, u kojem izrasta kao nekom prirodnom zakonitošću. U odlučnoj, i ujedno suptilnoj napetosti, u duševnoj sabranosti ovoga lika, živi prijetnja, obećanje, neslomljivost, nagovještaj pobjede.“³⁸ Dakle, ova figura borca visoka četiri metra i izrađena u bronci, predstavlja jedan od najboljih radova na temu Narodnooslobodilačke borbe i revolucije. No, kao što je Pierre Norá rekao, mjesta sjećanja „su mjesta u sva tri smisla riječi: materijalnom, simboličkom i funkcionalnom, ali istodobno i u različitim omjerima.“³⁹ „Drežničan“, iako sam, svjedoči o narodu koji se borio za svoj kraj, ali i o onima koji su svoj život dali u toj borbi. Partizanska Drežnica najviše je stradala u Narodnooslobodilačkoj borbi, prvenstveno zbog toga što je većinsko stanovništvo ovog područja srpsko stanovništvo. No, „Drežničan“ nije etiketiran ni kao Srbin, niti kao Hrvat. Ponosno stoji sa svojom puškom za sve one koji su se borili, ali i za mlade naraštaje kako bi mogli dobiti dojam što se na tom području zbivalo kriznih godina. Snaga ovog kipa zapravo je u njegovoj jednostavnosti.

³⁷ Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981., str. 822.

³⁸ *Ibid.*, str. 822.

³⁹ Nora, Pierre: *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta. Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006., str. 156.

5.2. Putevima modernizma

Iako je ovo djelo rađeno pedesetih godina 20. stoljeća,⁴⁰ ne izgleda kao i većina djela nastalih u tom vremenu - monumentalni spomenici koji teže pokretu, dinamici i ističu se u prostoru u kojem se nalaze. U takvim okvirima nastao bi spomenik u liku Ivana Gorana Kovačića kako ponosno stoji na postolju, vjerojatno u jednoj ruci držeći knjigu, a u drugoj pušku, prosječne visine 3 metra. No, ovo djelo sasvim je drugačije od ovih tipičnih spomenika. Razlikuje ga to što, kao prvo, nije nastao na temu Narodnooslobodilačke borbe, rata već u ime Ivana Gorana Kovačića, pjesnika i antifašističkog borca. Drugo, djelo je apstraktnog oblika, za razliku od ostalih realističnih spomenika diljem Gorskog kotara. „Početkom 50-ih godina političke promjene u Hrvatskoj (odnosno u tadašnjoj Jugoslaviji) uvjetovale su stvaranje nove kulturne klime, a kao jedno od važnijih obilježja u navedenom razdoblju moguće je istaknuti promjene manifestirane unutar umjetničke sfere koja je tada imala izuzetan politički značaj.“⁴¹ Socijalistički modernizam okarakteriziran je „relativnom liberalnošću sustava, otvorenošću granica i slobodnom razmjenom ideja, te politikom nesvrstanosti...“⁴² U takvim uvjetima nastalo je djelo Vojina Bakića koje je otkriveno 04.

Slika 06. Nekadašnje mjesto spomenika; spomenik danas

srpnja 1964. godine, u povodu 60. godišnjice rođenja i 30. godišnjice smrti. Lukovdolski primjerak je izrađen od nehrđajućeg čeličnog lima (što je pogodno za klimu ovog kraja kako se spomenik ne bi oštetio). Iste godine, 27. srpnja, otkriven je identičan spomenik u Zagrebu,

⁴⁰ napravljeno 1956. godine

⁴¹ Lebhaft, Klara. *Benigna subverzija: umjetnost i ideologija u visokom modernizmu*. 2012. Dostupno na hrcak.srce.hr/file/172785, pristupljeno 08. prosinca 2015., str. 1.

⁴² Duvnjak, Neven. *Vojin Bakić u (post)socijalističkoj Hrvatskoj: državni umjetnik u službi ideologije ili autentični modernistički kipar*. Dostupno na https://bib.irb.hr/datoteka/745678.AAA-Vojin_Bakic-DK.doc, pristupljeno 08. prosinca 2015., str. 3.

u parku Ribnjak, no ovaj je isklesan od gromade granita. Ova lukovdolska gormada nekada je bila smještena u spomen-parku Memorijalnog područja I. G. Kovačića, no 1983. premještena je pored amfiteatra. Nalazi se na postolju, na kojem su uklesani stihovi iz Goranove pjesme Moj grob. Na svakoj strani postolja, jedan je stih: “U planini mrkoj nek mi bude hum,/Nad njim urlik vuka,/ crnih grana šum.”. To je zapravo njegov svojstveni epitaf zbog toga što njegov grob nije poznat. “Oštrih bridova u nehrđajućem čeliku, skulptura svojom apstraktnom svjetlećom površinom simbolizira vječno svjetlo i čistoću ideala tragično preminulog pjesnika.”⁴³

Vojin Bakić pokazao je veliko zanimanje za lik Ivana Gorana Kovačića zbog slične sudbine koju dijeli s njim: smrt svoje braće - mladih revolucionara koji hrabro žrtvuju svoj život u borbi protiv fašističkih okupatora. “Bakić je s velikim žarom prionuo radu na Goranovu portretu. Radi nekoliko varijanti, u glini, mramoru, bronci, sadri, metalnoj, srebrnoj i zlatnoj foliji... Goranov se portret iz 1946. psihološkom karakterizacijom i oblikovnom kvalitetom izdigao iz tadašnje produkcije sorealističkog portreta pa mu donosi veliki uspjeh, javna priznanja, nagrade i nove narudžbe.”⁴⁴

⁴³ Skupina autora: *Općina Vrbovsko. Njena prošlost. Njena sadašnjost.*, Skupština općine Vrbovsko. Školska knjiga, Zagreb, 1984., str. 327.

⁴⁴ Facebook.com. Antifa Zagreb - Antifa Zagreb shared 70 godina oslobođenja... | Facebook. 2015. Dostupno na: <https://www.facebook.com/antifa.zagreb/posts/955650337800764>., pristupljeno 25. kolovoza 2015.

5.3. Autentični spomenici – spomen-područja

“Mjesta sjećanja ponajprije su ostaci, ultimativni oblik u kojem preživljava komemorativna svijest u povijesti koja sjećanje treba jer ga se odrekla. Deritualizacija svijeta iznjedruje pojam *lieux de mémoire*, upravo ga umijeće i želja društva ponesenih svojom transformacijom i obnavljanjem proizvode, podižu, ustanovljuju, konstruiraju, određuju i uzdržavaju. Društvo po naravi vrednuje novo ispred starog, mladost ispred starosti, budućnost ispred prošlosti. (...) Mjesta sjećanja rađaju se iz osjećaja da ne postoji spontano sjećanje, da treba stvarati arhive, održavati obljetnice, organizirati proslave, izgovarati pohvalne pogrebne govore, sastavljati dokumente jer takvi postupci više nisu prirodni.”⁴⁵

⁴⁵ Nora, Pierre: *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta. Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006., str. 143.

5.3.1 Praprot

Slika 07. Spomen-piramida na Praprotu

Jedno od bitnih mjesta sjećanja za delnički kraj je spomen-područje Praprot. Naime, 1942. godine, pred jakim neprijateljskim snagama, jedinice Bataljona "Goranin" morale su se povući u šumu. Kao najpovoljnija lokacija

pokazala se lokacija Drgomalj - Praprot. Najpovoljnija je bila zbog toga što je u dubokoj nepreglednoj šumi predstavljala najsigurnije sklonište i veoma povoljnu raskrslu partizanskih staza i puteva. Praprot je bio poveznica partizanskih jedinica i političkog rukovodstva Gorskog kotara, Primorja i Istre, Drežnice, Like i Korduna. Osim navedenoga, Praprot je sadržavao nešto veoma bitno za daljnji nastavak borbe, kao i život na tom području - pitku vodu.

Nekolicina partizana počela je s gradnjom vojnog logora na tom području. Otuđivši napuštene talijanske barake iz obližnjeg mjesta kraj Crnog Luga, nakon manje od mjesec dana, izgradili su dvije barake koje su mogle smjestiti oko 150 ljudi. Izgrađene su ispod gustih krošnji stoljetnih jelovih stabala i tako bile u potpunosti zaštićene i neprimjetne iz zraka. Prije svega, kako navodi Vitomir Grbac, bitno je napomenuti da su pod pojmom partizanski logori obuhvaćeni oblici vojnog organiziranja. "Partizanski logor je baza, mjesto na kojem boravi neka partizanska jedinica kada se ne nalazi u akciji. Ona u logoru ne živi, odmara se, obrazuje, priprema za djelovanje i sl. Međutim, ta jedinica može biti odjeljenje, vod, četa, odred ili čak bataljon, ali to može biti i sjedište nekog štaba ili pak ambulante i dr. Bez obzira na to kakva je brojnost i organizacijska struktura jedinice, mjesto na kojem je bila stacionirana, uvijek je nazivamo partizanskim logorom."⁴⁶

⁴⁶ Grbac, Vitomir: *Bijela smrt*. Rijeka – Adamić, Rijeka, 2004., str. 27.

Nedaleko od tog područja, bio je civilni logor koji se sastojao od šatora i nadstrešnica u kojima su bili smješteni civili, prebjegli u šumu pred fašističkim terorom. “Bilo je tu oko 80 do 100 civila - staraca, žena i djece iz Hrvatskog primorja, Podhuma, Grobinštine, Delnica i Gorana iz drugih mjesta. U ovom civilnom logoru ostali su na Praprotu sve do kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine uglavnom Gorani.”⁴⁷

Nakon jednog od suprotstavljanja talijanskim snagama, partizani su uspjeli osloboditi veliki broj uhapšenih stanovnika koji su potom smješteni u šumu. Ni tada Praprotski logor nije otkriven. Logor je četrdeset dana bio ukliješten između blokiranih područja i odsječen od bilo kakvog izvora snabdijevanja. To razdoblje je ostalo u najgorem sjećanju Praprotskih sudionika. Nakon svih događanja, Praprot je postao glavno mjesto boraca. Oni su ovdje prikupljani informacije o političkim i vojnim zbivanjima, kao i o kretnjama neprijatelja.

Kao što je vidljivo iz navedenoga, Partizanski logor na Praprotu imao je veliku ulogu u teškim i odlučujućim borbama partizanskih jedinica za oslobađanje od fašističkog terora. Upravo zbog toga, u cilju očuvanja tradicije i baštine NOB-a, Savez boraca narodnooslobodilačkog rata općine Delnice i Gradski odbor Saveza boraca Delnice, 1977. godine pokrenuli su inicijativu za izgradnju Memorijalnog doma Praprot i vidno obilježje svih mjesta i objekata koji su imali posebnu ulogu i značaj od 1941. do kapitulacije Italije 1943. godine. Nakon nekog vremena, prijedlog je realiziran i na mjestu nekadašnje lugarnice, izgrađen je spomen-dom Praprot, a svi ostali objekti su vidno obilježeni. Spomen-područje prostire se na površini od 23 hektara.

“Odlukom svih triju vijeća Skupštine općine Delnice od 28. siječnja 1983. godine proglašen je Partizanski logor na Praprotu Spomen-područjem. Na Spomen-području Praprot dozvoljene su samo radnje održavanja i njegovanja prirodne sastojine, čime se ne narušavaju njegova prirodna i povijesna obilježja i namjene.”⁴⁸ Tajnik NOB-a za područje Grada Delnica naveo je da se svake godine, od 2009. godine, na Praprotu okupljaju Antifašistički borci i Antifašisti Grobinšćine i Gorskog kotara. Na ovogodišnjem, sedmom okupljanju, sudjelovalo je oko 120 učesnika. Sudionici se okupljaju na mjestu partizanskog logora gdje polažu vijence i drže govore. Nakon toga slijedi zabava u sportskom duhu. Iz godine u godinu sve manje ljudi dolazi na susret. Jedan od razloga je starost sudionika, kao i težak i

⁴⁷ Pleše J., Pleše I.: *Spomenici revolucije Delnica*. Tipograf Rijeka, Delnice, 1987., str. 8.

⁴⁸ Ibid., str. 11.

neprohodan put do Spomen-područja.⁴⁹ Osim toga, u tome veliku ulogu ima i politika. „Promjene u interesu političkih stranaka na vlasti za promoviranje narativa o partizanskoj borbi te uz to vezan slab medijski interes i nedostatak novčanih sredstava za organiziranje velikih komemoracija očitovali su se u relativno malom broju ljudi koji su posjećivali mjesta sjećanja na partizansku borbu.“⁵⁰

Spomen-područje Praprot može se svrstati u autentične spomenike. Naime, iako nije ostalo ništa od materijalne baštine (zbog slabijih materijala), ostalo je autentično područje na kojem su se nalazili vojni i civilni logori. Osim toga, ostala je i stoljetna bukova i jelova šuma u kojoj su se skrivali partizani od talijanskih okupatora. Kako bi se narodu mogao što reprezentativnije prikazati život na spomen-području, adaptirana je stara lugarnica koja je ipak prilagođena današnjim uvjetima i potrebama. Kao što je naveo Maroević, danas se spomen-područja često nalaze uglavnom u privlačnim rekreativnim zonama. Pošto je partizanski način ratovanja tražio da se baze nalaze u šumama, one su danas posebni sportski rezervati.

Također, na Praprotu je postavljena kamena piramida koja predstavlja obilježje na mjestu partizanskog logora. Sa svake strane piramide nalazi se obilježje jednom logoru. Piramida se nalazi duboko u šumi te zbog sve neprohodnijeg puta polako odlazi u zaborav.

5.3.2. Spomen-područje Partizanska Drežnica

Partizanska Drežnica bila je važno političko i vojno središte Narodnooslobodilačke borbe, posebno za područje Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre. Zbog toga se na ovom području nalazi velik broj objekata i mjesta važnih za narodnooslobodilačku borbu. Sukladno tome, Partizanska Drežnica proglašena je Spomen-područjem Narodnooslobodilačke borbe. Naime, spomen-područje Partizanska Drežnica formirano je 1980. te je položen kamen temeljac za izgradnju Spomen doma, Memorijalnog centra, škole i sportske dvorane. Do 1991. izgrađena je samo škola, što je bilo tek 20 posto od predviđenog cijelog objekta od 4000 kvadratnih metara. Do 1993. se još ulagalo, no tada je sve prestalo i

⁴⁹ Izvor: Intervju sa Jovicom Vujnović, tajnikom Antifašista za Grad Delnice, 11. srpnja 2015., vodila autorica.

⁵⁰ Karačić, D., Banjeglav T., Govedarica N. *Re:vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije (ACIPS), Sarajevo, 2012., str. 50-51.

spomeničko-memorijalni dio nikada nije dovršen.⁵¹ Naime, nakon što je Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske 1971. godine osiguralo financijska sredstva za formiranje Spomen-područja Partizanska Drežnica, godinu kasnije nastala je studija o realizaciji tog cilja. U studiji stoji: „Takav status će tom području omogućiti da se trajnije i uspješnije očuvaju spomenici i obilježje mjesta važna iz NOB-e, zaštititi cjeloviti pejzaž i uskladi dinamika i način investiranja u objekte infrastrukture. U tom smislu Partizanska Drežnica treba da postane Spomen-područje NOB-e Primorja, Gorskog kotara i Istre, tj. prirodni memorijalni spomenik koji obuhvaća spomeničko područje historijskog značaja i istovremeno karakterističan prirodni ambijent.“⁵² Sve ono zamišljeno u Studiji nije ostvareno, što zbog brojnosti spomeničkih obilježja, što zbog nedovoljnih financijskih sredstava. No, ipak neki su dijelovi obilježeni.

Jedno od glavnog mjesta sjećanja za područje Partizanske Drežnice, a i Gorskog kotara, spomen je područje Vojno-partizanske bolnice br. 7 u šumi Javornica. Naime, sve češći sukobi s okupatorima doveli su do većeg broja ranjenika, kojima je trebalo pružiti liječničku pomoć. Budući da je Drežnica bila do 04. studenog 1941. godine stabilan oslobođeni teritorij, bila je prikladna lokacija za partizansku bolnicu. Tako je 1942. godine osnovana bolnica u selu Šekići, a zatim premještena u šumu Javornica gdje je izgrađen cijeli kompleks koliba. Na tom mjestu bila je bolnica od 1941. pa sve do 1944. godine. Nosila je službeni naziv Vojno-partizanska bolnica br. 7. Imala je sedam zgrada i nastambi koje su njemački okupatori spalili 1944. godine. Bolnica je odigrala veliku ulogu i za ranjenike s područja Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Like. „U toku najtežih ratnih godina 1942. i 1943. ovaj sjeveroistočni obronak Javornice, na mjestu današnjeg spomeničkog kompleksa Partizanske bolnice broj 7, vrio je od života i borbe za živote“.⁵³ Upravo zbog toga ostala je zapamćena u kolektivnom sjećanju naroda te se javila želja i potreba za obilježavanjem tog prostora. „Oživljavanje svijesti o pripadnosti određenoj sredini i želja da se osobnim uključivanjem pridonese očuvanju zavičajne baštine predstavlja potragu i pronalazak onoga po čemu je jedan narod poseban u odnosu na druge“.⁵⁴

⁵¹ Cimeša, Milan. *Bez imena i bez imovine*. Novossticom. 2014. Dostupno na: <http://www.portalnovosti.com/bez-imenai-bez-imovine>., pristupljeno 20. rujna 2015.

⁵² Žuvela, Ivo: *Studija o Spomen-području Partizanska Drežnica*, Rijeka, 31.svibnja 1972. [neobjavljen rad], str. 102.

⁵³ Pešut, Damir: *Spomen područje Partizanska Drežnica i Gornji brinjski kraj (povijesno-turistički vodič)*, OOUR Tiskara Zagreb, Ogulin, 1981., str. 23.

⁵⁴ Maretić, Meri i Caktaš, Josipa. *Zavičajna baština u funkciji očuvanja hrvatskog identiteta // Zavičajna baština: HNOS i kurikulum: zbornik radova / urednik: Anđelko Mrkonjić*. Split: Književni krug, 2007., str. 91.

Tako je na tom mjestu 1981. godine podignut spomenički kompleks po ideji arhitekta Zdenka Kolacija koji je obilježen simbolima bolničkih objekata. Spomenik je otkriven 10. listopada 1981. u čast 40-godišnjice prvog oslobođenja Drežnice. No, danas, ljudi tog kraja kao da su zaboravili na ta vremena i sjećanja vezana uz bolnicu. Tome je pridonijelo i smještanje spomeničkog kompleksa duboko u šumu, do kojeg vodi neprohodan put bez ijedne table koja usmjeruje ka tom mjestu sjećanja. Naime, taj spomenik više ne postoji na tom mjestu, niti se zna kako je nestao. Na slici 08. prikazano je kako je nekada izgledao spomenik posvećen bolnici.

Slika 08. Nekadašnji izgled spomenika posvećen partizanskoj bolnici

Partizanska bolnica br. 7 odigrala je važnu ulogu u razvitku Narodnooslobodilačke borbe na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre. S vremenom je postala sve značajnija i za šire područje Jugoslavije, primajući ranjenike i iz udaljenih područja borbi. Procjenjuje se da je u bolnici liječeno oko 2000 ranjenika i bolesnika, od kojih je oko 300 sahranjeno u Javornici. Njima u čast sagrađena je spomen-kosturnica koja je podignuta 1955. godine. U njoj su sahranjeni borci koji su umrli u bolnici i oni koji su bili pokapani u udolinama u blizini bolnice. Na tekstu spomen ploče stoji: „U ovoj kosturnici sahranjeno je tri stotine junačkih sinova našeg naroda koji su dali svoje živote u narodnooslobodilačkoj borbi i narodnoj revoluciji za slobodu domovine za Socijalističku Jugoslaviju, za bratstvo i jedinstvo naših naroda. Oni su bili na liječenju u Partizanskoj bolnici br. 7 koja se od 1942.

do 1944. godine nalazila u šumi blizu ovog mjesta gdje su kao teški ranjenici podlegli ranama i ovdje našli svoj grob.“⁵⁵

Slika 09. Spomen-kosturnica

Kosturnica je rađena prema ideji arhitekta Vlade Ugrenovića i akademskog kipara Koste Angelija-Radovanija. Osim spomen-ploče, na kosturnici se prvobitno nalazio i brončani reljef, s potpisom Angelija-Radovanija. Na reljefu je bila prikazana bolničarka koja spašava ranjenika. No, 2010. godine došlo je do krađe tog brončanog kipa „Bolničarka njeguje ranjenika“ koji je dugačak čak tri metra. Slučaj je prijavljen policiji, ali počinitelji nisu poznati do danas, što vjerojatno neće ni biti. Na taj način je kompleks spomenika bolnice

Slika 10. Izgled spomenika nekada; i danas

⁵⁵ Za opisivanje ovog odlomka korišteno je: Tironi, Ivan: *Općina Ogulin. Povijesno-turistički vodič*, SIZ za kulturu i javno informiranje općine Ogulin, Ogulin, 1981.;

Jančić-Starac, Jela: *Vojno-partizanska bolnica u Drežnici 1942-1944*. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb, 1971.;

Žuvela, Ivo: *Studija o Spomen-području Partizanska Drežnica*, Rijeka, 31. svibnja 1972. [neobjavljen rad]

ostao bez kipa velike umjetničke i materijalne vrijednosti. Osim bez tog brončanog kipa, Drežničani su ostali i bez brončane spomen-ploče, postavljene nedaleko od spomenkosturnice na kojoj je pisalo „Vojna partizanska bolnica 7“, veličine 1,30 m x 1,30 m i težine oko 100 kg. Procjenjuje se da bi izrada nove spomen-ploče mogla koštati i do 100 000 kn. Danas, na kamenoj podlozi, stoje samo tragovi da je ovdje nekada stajala spomen-ploča.⁵⁶

Zbog svog geografskog položaja, smještenog u planinsko područje, Drežnica je prometno izolirana i za vrijeme rata do temelja oštećena. Sukladno tome, nije se u poslijeratnom razdoblju razvijala jednako kao i ostatak zemlje, ali i područja cijele Jugoslavije. Tako zaostala i u privrednom pogledu, stanovništvo ju je počelo uvelike napuštati. Današnja slika centra Drežnice gotovo je ista onakva kakva je bila i nakon rata.

Izgleda kao da je ostala u tom vremenu. Ono što privlači pažnju, brojni su spomenici i spomen-ploče koji upućuju na užasan teror koji je pokosio narod ovog kraja. Spomenik koji se definitivno ističe je Spomenik palim borcima u Partizanskoj Drežnici. Još jedno je to djelo Koste Angelija-Radovanija podignuto 1949. godine. Godinu kasnije, 1950. godine spomenik je nagrađen saveznom nagradom. Taj spomenik se smatra jednim od najljepših i najvrjednijih spomenika narodnooslobodilačkoj borbi na ovom području.

Nedaleko ovog spomenika ustanku, 1968. godine podignut je spomen-park ispred osnovne škole. Park je podignut u čast palim borcima i žrtvama fašističkog terora. U parku su podignute velike mramorne ploče na kojima su ispisana imena 260 palih boraca i 630 žrtava fašističkog terora. Osim toga, u parku se nalaze i biste narodnih heroja Đure i Rajka Trbovića. Cijeli spomen-park nastao je na ideji akademskog kipara Stanislava Mišića. Danas nije moguće doći do tog parka zbog zarasle trave i napuštenog područja.

Slika 11. Mramorne ploče sa uklesanim imenima stradalih

⁵⁶ Arhiva.portalnovosti.com. *Ukradena brončana skulptura u Drežnici*. 2010. Dostupno na: <http://arhiva.portalnovosti.com/2010/07/ukradena-broncana-skulptura-u-dreznici/>, pristupljeno 16. srpnja 2015.

5.3.3. Memorijalno spomen-područje I. G. Kovačić

Ivan Goran Kovačić jedan je od najpoznatijih hrvatskih pjesnika. Osim pjesnika na zavičajnom jeziku, bio je i pripovjedač, esejist, prevoditelj, novinar, kritičar... Iako su za njegova života objavljene samo dvije knjige - zbirka pjesama *Lirika* i knjiga novela *Dani gnjeva* - većina njegovih radova objavljena je posthumno. Svojom izvornom zbirkom pjesama *Ognji i rože*, Goran je uveo u hrvatsku književnost kajkavsko narječje Gorskog kotara o kojem se i dan danas piše u školskim knjigama. Njegovo rođenje i odrastanje u Lukovdolu bilo je povod pisanju djela o malim nesretnim ljudima tog kraja pogođenog siromaštvom. No, osim po toj tematici, poznatiji je po onoj ratnoj, budući da se 1942. godine priključio partizanima, zajedno s svojim prijateljem Vladimirom Nazorom. U to doba nastala je jedna od najpoznatijih njegovih pjesama *Jama* za koju se smatra da je nadmašila sve Goranove pjesme, ali i one drugih pjesnika koji su pisali u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i Drugog svjetskog rata. "Poimajući i tumačeći odnose među ljudima, narodnostima u vjerama onako kako ih je nedvosmisleno i odlučno iznosio kao književni kritičar, esejist i novinar pred početak drugoga svjetskog rata te pod fašističkom okupacijom i ustaškom vlašću prvih godina i kao pjesnik, Goran u ovoj svojoj velebnoj pjesmi trajno i najjarče, zavjetno osvjetljava dugogodišnju predratnu mračnu rabotu evropskoga, pa i našega kapitalističkoga i imperijalističkoga društva, kojemu je fašizam postao ideologija."⁵⁷ Dakle, u toj pjesmi iznosi sve zločine, mučenja, stradanja koja su počinili neprijatelji pod fašističkom direktivom, od koje je i sam izgubio život 1943. godine. Ova poema je tako postala kao himna narodnooslobodilačkoj partizanskoj borbi. Zbog toga ovo djelo postaje besmrtno jer opisujući povijest direktno sa bojišta, mučno sjećanje u pjesmi prenosi se na buduće generacije. Tako stanovništvo lukovdolskog kraja sjećanje na narodnooslobodilačku borbu vežu uz Gorana i njegovo remek-djelo *Jamu*. Gotovo nema ni jednog stanovnika, bilo stariji ili mlađi, koji ne zna izrecitirati prvu strofu *Jame*.⁵⁸ Njemu u čast se od 1964. godine održavaju godišnji književni susreti, školske i kulturne priredbe *Goranovo proljeće* u Lukovdolu i Zagrebu. Osim u manifestaciji *Goranovo proljeće*, Ivan Goran Kovačić urastao je u sjećanje svakog čovjeka imenovavši tisuće djece, škola, omladinskih društava i radnih brigada, ulica, trgova diljem Republike Hrvatske. Također, njegov lik je 1993. godine utjelovljen na poštanskim markicama.. Osim toga, da njegovi stihovi imaju veliki značaj,

⁵⁷ Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981., str. 891.

⁵⁸ Krv je moje svjetlo i moja tama./Blaženu noć su meni iskopali/sa svetim vidom iz očinjih jama;/Od kaplja dana bijesni oganj pali/Krvavu zjenu u mozgu, ko ranu./Moje su oči zgasle na mome dlanu.

vidljivo je i u uklesanim stihovima zadnje strofe poeme *Jama* na skulpturi *Kameni cvijet* u Jasenovcu, u najvećem koncentracijskom logoru na ovom dijelu Europe.

5.3.3.1. *Goranovo proljeće*

Od 1964. godine pa do danas, u Lukovdolu, rodnom mjestu Ivana Gorana Kovačića, održava se pjesnička manifestacija *Goranovo proljeće* pod geslom „Nitko da ne dođe, do prijatelj drag“ i to od prvog dana proljeća 21. ožujka (dan Goranovog rođenja) pa sve do 21. lipnja. Cilj ove manifestacije je okupljanje učenika, mladih te književnih, likovnih i dramskih umjetnika i stvaraoca iz cijele Hrvatske (nekad Jugoslavije) kako bi izvođenjem Goranovih pjesama vječno ostao u sjećanjima naroda.

Goranovo proljeće kao manifestacija utemeljilo je dvije značajne nagrade za hrvatsko pjesništvo - *Goranov vijenac* 1971. godine i nagradu *Goran za mlade pjesnike* 1977. *Goranov vijenac* dodjeljuje se pjesniku za cjelokupan opus, a *Goran za mlade pjesnike* mladom pjesniku koji još nije objavio svoju zbirku te mu se zatim objavljuje prva zbirka pjesama. “Neki od ponosnih nosioca Goranova vijenca su: Drago Ivanišević, Zvonimir Golob, Dobriša Cesarić, Vesna Parun, Luko Paljetak, Anka Žagar, Arsen Dedić, Branko Čegec, a samo neki od dobitnika Gorana bili su: Ivana Bodrožić, Ivana Žužul, Sanja Šimić, Lidija Bajuk, Lucija Stamać i Miljenko Jergović.”⁵⁹

Nekada je ova manifestacija znala okupiti i do 4000 mladih i ostalih posjetitelja, no danas se ovaj broj smanjio na svega stotinjak posjetioca. “Na Goranovu proljeću nema više masovnih okupljanja, to je odgovor aktualnog vremena, ali ima uvijek dovoljno onih koji vole pjesničku riječ! Nekad se tu veliku pjesničku manifestaciju „jugoslavenski razvedenu“ moglo zamisliti i realizirati. Sudionici su bili iz svih dijelova bivše države.”⁶⁰ No, gospodin Vladimir Mamula, predsjednik književne manifestacije *Goranovo proljeće*, 2014. godine imao je ideju kako opet privući što više učenika i posjetitelja. “Povezat ćemo se sa Studentskim kulturno-umjetničkim društvom 'Ivan Goran Kovačić' iz Zagreba te kroz zajednički rad, a iskustva imamo iz tih ranijih godina, nastojati u Lukovdol na završnu

⁵⁹ Zih.hr. *Završeno 51. Goranovo proljeće* - Zih.hr. 2014. Dostupno na: <http://www.zih.hr/završeno-51-goranovo-proljeće/>., pristupljeno 03. rujna 2015.

⁶⁰ Vladimir Mamula u: *Igk.hr. Goranovo proljeće. 2015.* Dostupno na: http://www.igk.hr/index.php?option=com_content&view=section&id=5&Itemid=534&lang=hr., pristupljeno 06. rujna 2015.

manifestaciju privući što veći broj ljudi...Kontaktirali smo goranske osnovne škole koje su se pozitivno izrazile o toj ideji, a pokušat ćemo u taj susret uključiti i učenike svih škola u Hrvatskoj i izvan nje koje nose ime Ivana Gorana Kovačića....Namjera nam je vratiti Goranovom proljeću stari sjaj, pozvati značajne ličnosti iz pjesničkog i glumačkog života Hrvatske, pružiti tog dana priliku i našim kulturno-umjetničkim društvima da se predstave i učiniti od tog druženja jedno lijepo prisjećanje na život i djelo Ivana Gorana Kovačića, koji je to zaslužio.”⁶¹

Manifestacija Goranovog proljeća ima veliku ulogu u kulturi sjećanja, veću no što ima spomenik posvećen Ivanu Goranu Kovačiću. Spomenici, kao materijalni oblici sjećanja, često su apstraktnog izgleda te samim time nisu pristupačni ljudima u informiranju o značenju spomenika. Takvog oblika, iz razdoblja socijalističkog modernizma, upravo je spomenik posvećen Goranu. Bez nekog opisa pokraj spomenika, posjetitelji nisu upućeni kome je spomenik zapravo posvećen. Za razliku od spomenika, manifestacija Goranovog proljeća nije materijalna, apstraktna i karakteristična samo za jedno mjesto, što je odlika spomenika. Goranovo proljeće „živa“ je manifestacija, svake godine drugačija, iako se uvijek održava u istu svrhu, u čast Ivana Gorana Kovačića i njegovog stvaralaštva. Specifično je to što se održava na prvi dan proljeća, dan rođenja Gorana, ali i na Svjetski dan pjesništva. Iščitavanje njegovih pjesama, pogotovo onih napisanih za vrijeme služenja u partizanima, svakodnevno može iznjedrati mnoštvo različitih značenja njegovih stihova, a samim time i izmijeniti kulturu sjećanja. Utoliko je ta manifestacija „živa“, uvijek je podložna promjenama. Također, iako je svojstveno da se manifestacija Goranovog proljeća održava svake godine u njegovom rodnom Lukovdolu, manifestacija je zapravo rasprostranjena cijelom Hrvatskom, prvenstveno u osnovnim i srednjim školama koje njeguju kulturu sjećanja na Goranov život recitiranjem i iščitavanjem njegovih pjesama. Nadalje, kao i većina spomenika na području Gorskog kotara, i taj posvećen Goranu, može s vremenom postati kultura zaborava, no kultura sjećanja okupljena oko manifestacije Goranovog proljeća bit će aktualna sve dok bude postojalo zapisano njegovo stvaralaštvo, kao i ljudi koji će ga njegovati.

Kako bi se manifestacija Goranovo proljeće uopće mogla izvoditi, bilo je potrebno osigurati prostor za to. Tako je između 1968. i 1969. godine nastao idejni projekt uređenja

⁶¹ <http://www.neomedia.hr>. *Lukovdol ponovo središte pjesništva. Novi list online portal*. 2015. Dostupno na: http://www.novolist.hr/Vijesti/Regija/node_1588/Lukovdol-ponovo-srediste-pjesnistva., pristupljeno 04. rujna 2015.

spomen-parka *Gorandol* u Lukovdolu arhitekata S. Jurkovića i B. Radimira.⁶² Iz tlocrta je vidljivo da u centar mjesta, iznad lokalnog groblja, smješten amfiteatar koji je pogodan za okupljanje pjesnika i uživanje u umjetnosti i prirodi. Također, vidljiva je i ideja stvaranja spomen-parka Ivanu Goranu Kovačiću. Iznad zamišljenog spomen-parka, nalazi se spomenik podignut u čast Goranu. Ovo najmodernije djelo na ovim prostorima nastalo je iz ideje Vojina Bakića 1964. godine. U vrijeme izrade tlocrta, postojala je ideja da se spomenik preseli iz parka, na područje amfiteatra. Ta ideja realizirana je tek 1983. godine u povodu dvadesete godišnjice održavanja manifestacije Goranova proljeća, kao i izgradnja amfiteatra. Osim amfiteatra, spomen-parka, spomenika, ovo memorijalno područje sadrži još i spomen-ploču u čast pripadnika partizanskih odreda i brigada koju su poginuli u borbama protiv fašističke vojske od 1941. do 1945. koja se i dan danas nalazi na lokalnom groblju smještenom u centru mjesta, ispod amfiteatra.

Svaka prošlost interpretirana je pomoću nečijeg osobnog sjećanja, a povijest postaje smisljena u trenutku kada tumačimo prošlost u kontekstu sadašnjosti. Shodno tome povijest nastaje na temelju prošlosti koja je proizašla iz kulture sjećanja. Cipek smatra da se u konačnici „veza između kulture sjećanja, sjećanja pojedine grupe, i službenog tumačenja povijesti, ostvaruje u muzeju.“⁶³

Slika 12. Današnji izgled amfiteatra

⁶² Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981., str. 652.

⁶³ Cipek, Tihomir: „Povijest uzvraća udarac: Nacija i demokratska legitimacija.“ U: *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Tihomir Cipek, Zagreb - Disput, Zagreb, 2011., str. 19.

5.3.3.2. Memorijalni muzej Ivan Goran Kovačić

Osim svega navedenog, ovo spomen-područje Gorandol sadrži i *Memorijalni muzej Ivan Goran Kovačić* koji se nalazi u pjesnikovoj rodnoj kući koju je 1905. sagradio njegov djed. Od 1975. godine u muzeju je izložen stalni postav o životu i djelima Gorana, koji je obnovljen 2003. godine. "Stalni postav Muzeja podijeljen je u pet tematskih cjelina. Rekonstrukcija ambijenta Goranove sobe i predmeti vezani za njegovo školovanje ilustriraju cjelinu Goran i Lukovdol. Temi Goran književnik i novinar posvećena je središnja soba s rekonstrukcijom pjesnikova radnog prostora i osobne biblioteke. Slijedi prikaz Goranova života u partizanima, njegova najpoznatijeg djela *Jama te nerazjašnjenoga pjesnikova ubojstva*. Goranov zavičaj naziv je cjeline posvećene povijesti i kulturi Gorskog kotara, posebice Lukovdola, koji je bio Kovačićeva "trajna ljubav" i književna inspiracija. Cjelina Goranovo proljeće predstavljena je fotografijama i dokumentima s istoimene pjesničke manifestacije koja se u Lukovdolu održava od 1964. g. te izborom knjiga - izdanja piščevih djela od 1945. do 2003. g."⁶⁴ Muzej je nekada djelovao u sklopu bivšeg Muzeja revolucije naroda Hrvatske, a danas je pod okriljem Hrvatskog povijesnog muzeja. Iz godine u godinu, muzej posjećuje sve više i više ljudi koji dolaze iz različitih krajeva Hrvatske, i to ne samo u vrijeme kad se održava Goranovo proljeće, već tijekom cijele godine.⁶⁵

Goranovu rodnu kuću krase ploča sa natpisom i reljefom s Goranovim likom. U OVOJ SE KUĆI RODIO 21. OŽUJKA 1913. HRVATSKI KNJIŽEVNIK IVAN GORAN KOVAČIĆ KOJI JE ZA SLOBODU NARODA POGINUO JUNAČKOM SMRĆU KOD FOĆE U BOSNI SRPNJA 1943. Ploču su 1952. godine podigli Savez boraca Lukovdol i Društvo književnika Hrvatske. Iz natpisa na ploči vidljivo je da narod ovoga kraja ne njeguje Gorana samo pjesnika, već i kao borca koji je život dao na strani antifašista. Pored ovog natpisa nalazi se delikatno modeliran brončani reljef s Goranovim likom, također rad Vojina Bakića.

⁶⁴ Hvm.mdc.hr. MDC | *Hrvatski povijesni muzej - Memorijalni muzej Ivan Goran Kovačić* | Info. 2015. Dostupno na: <http://hvm.mdc.hr/hrvatski-povijesni-muzej---memorijalni-muzej-ivan-goran-kovacic,762%3ALKD/hr/info/>, pristupljeno 26. kolovoza 2015.

⁶⁵ Izvor: Intervju sa Zdenkom Fabac, kustosicom (čuvaricom) Memorijalnog muzeja Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu, 16. srpnja 2015., vodila autorica.

Svoj doprinos ovom memorijalnom muzeju i memorijalnom spomen-području dao je i Velibor Mačukatin koji je izradio skulpturu Ivana Gorana Kovačića lijevanu u bronci. Skulptura se čuva na prvom katu Muzeja u Lukovdolu, ali osim u Lukovdolu, identična skulptura je napravljena i za Muzej revolucije u Zagrebu.

Slika 13. Skulptura Ivana Gorana Kovačića

Iz svega navedenog vidljivo je da Lukovdol izrazito surađuje sa Zagrebom što se tiče manifestacije Goranovog proljeća. Osim toga, Zagreb posjeduje i identične spomenike koje se nalaze i u Lukovdolu, Goranovom rodnom mjestu. No, zanimljivo je kako su svaki spomenik, manifestacija Goranovog proljeća, svaka skulptura otkriveni prije u Zagrebu, nego u njegovom rodnom mjestu.

Kako cijelo Memorijalno spomen-područje Ivan Goran Kovačić ne bi otišlo u zaborav, izuzev vremena Goranovog proljeća, marljivo brine Zdenka Fabac, čuvarica Memorijalnog muzeja. Brine o tome da svakoga dana spomenici imaju cvijeća kraj sebe, kako bi se stekao dojam da netko još njeguje tu povijest, odnosno da se ne zaboravi sjećanje na one koje su dali živote za ono što danas imamo. Jer, sjećanje ne traje samo jedan dan za blagdan Dan svih svetih ili nekoliko dana za vrijeme održavanja manifestacije Goranovog proljeća - sjećanje bi trebalo obnavljati kroz cijelu godinu.⁶⁶

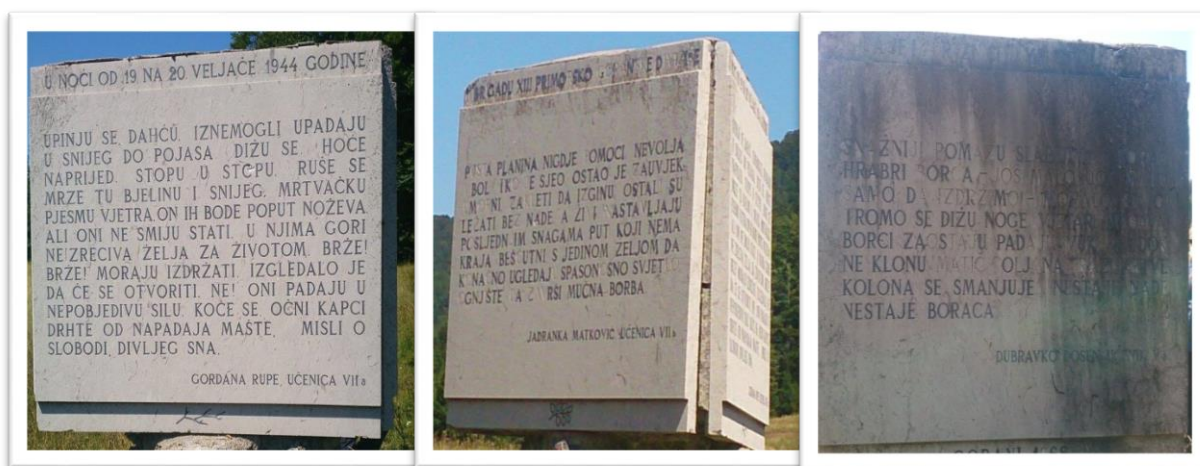
⁶⁶ Izvor: Intervju sa Zdenkom Fabac, kustosicom (čuvaricom) Memorijalnog muzeja Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu, 16. srpnja 2015, vodila autorica.

5.3.4. Spomen-područje Matić poljana

Spomen područje Matić poljana jedno je o najpoznatijih mjesta sjećanja na području Gorskog kotara. Matić poljana registrirano je memorijalno područje posvećeno 26-torici smrznutih partizana Druge brigade 13. primorsko-goranske divizije koji su stradali u maršu 19-tog na 20. veljače 1944. godine. U zimi 1944. godine partizanske snage izmorene teškim borbama koje vode od kasne jeseni 1943. godine na području Like i Korduna dobivaju zapovijed da se prebace u Gorski kotar, reorganiziraju, odmore i popune redove novim borcima. Tijekom noći s 19. na 20. veljače 1944. godine II. brigada 13. primorsko-goranske udarne divizije kreće na marš od Jasenka u Drežnici prema Mrkoplju. Na poljani je postavljeno 26 kamenih gromada koje simboliziraju taj tragičan događaj. Svake godine, počevši s 1962. godinom, Matić poljana, kao mjesto sjećanja, biva obilježena s *Memorijalom 26 smrznutih partizana*.

Naime, nakon Drugog svjetskog rata, preživjeli sudionici marša, iz godine u godinu obnavljaju sjećanja na taj tragični događaj koji je postao legendarnim. Na taj način nastao je Memorijal 26 smrznutih partizana. Skupina preživjelih boraca sastala se s inženjerom Zdenkom Sila na Matić-poljani gdje su evocirali svoja sjećanja kako bi Sila mogao dobiti inspiraciju za ovjekovječivanje njihovih sjećanja u materijalnom obliku. Odluka je pala. Kako kaže Sila: “javila mi se ideja da kolonu boraca iz mašte pretvorim u stvarnu kolonu - kolonu sačinjenu od prirodnih kamena planine, nalik na Menhira (prapovijesni grubo klesani uspravni kameni blok) iz davne prošlosti koji će nositi legendarnu poruku budućim generacijama.”⁶⁷ Nakon postavljanja jedinstvenog kamenog spomenika, trebalo je tragični događaj opisati riječima te je autor za taj čin predložio učenike osnovne škole Mrkopalj. Od mnoštva sastava, izabrana su tri najbolja, onaj od Gordane Rupe, učenice osmog razreda, Dubravka Došena, učenika petog razreda, te Jadranke Matković, učenice sedmog razreda.

⁶⁷ Grbac, Vitomir: *Bijela smrt*. Rijeka – Adamić, Rijeka, 2004. , str. 22.

Slika 14. Današnji izgled spomenika

Na Dan ustanka u Hrvatskoj, 27. srpnja 1969. godine, u povodu 25-godišnjice smrti 26 boraca, svečano je otkriven spomenik, postavljen u 26 kipova u nizu, s nepravilnim razmacima, baš kao što su stajali borci te kobne noći. Doživljavamo ih poput laganog hoda smrznutih ljudskih figura. Svaki pojedini spomenik visok je oko dva i pol metra, a širok između 0,80 i jednog metra. Pored ovih spomenika, postavljen je i spomenik u obliku trostrane prizme s učeničkim tekstovima na svakoj strani. “Nevina i prostodušna poetičnost misli kojima se dječja mašta uživljuje u patnju i žrtvu boraca - dirljiva je. Prisutnost najmlađih osjeća se kod spomenika zalag nezaborava. Ona pribavlja lapidarnoj snazi spomenika biljeg najhumanijeg, najneposrednijeg suosjećanja.”⁶⁸ Iz godine u godinu se okupljalo sve više i više ljudi u znak sjećanja na stradale. Svoja suosjećanja najviše su pokazali učenici osnovnih škola koji su svojim radovima sudjelovali u Memorijalu.

Slika 15. Spomenik podignut u čast 26 smrznuta partizana

⁶⁸ Ekl u: Grbac, Vitimir: *Bijela smrt*. Rijeka – Adamić, Rijeka, 2004. , str. 223.

Zanimljivo je primijetiti kako je ovaj spomenik svojstven na području Gorskog kotara, a i šire, upravo zbog toga što sudionici marša nisu ubijeni od strane neprijatelja u obliku čovjeka, već od vremenske nepogode – snijega i hladnoće. Osim toga, svojstven je i po tome što postoje živi sudionici marša koji se redovito, svake godine prisjećaju te strašne noći koju su igrom slučaja preživjeli. Gospodin Slavko Pleše, preživjeli sudionik marša, napisao je knjigu *Ponovno rođeni (memoarski zapisi)* te opisao sjećanja na taj koban događaj. „O prošlosti o kojoj želim govoriti nemam detaljnih pisanih podataka, već iznosim uglavnom ono što sam zadržao u svome sjećanju. Vjerujem da to nije nedostatak ovim zapisima, već prije prednost, jer svoje pamćenje ne doživljam kao faktor koji nešto samo slučajno zadržava, a nešto slučajno gubi, već kao snagu koja sve doživljeno svjesno sređuje, a „nevažno“ mudro isključuje. Sve što čovjek zaboravi, ustvari je već odavno osuđeno na zaborav. Samo ono što se zadrži u pamćenju ima pravo da bude sačuvano i za druge. Zato hrabro zazivam svoje uspomene da mi pomognu u oživljavanju mog života, prije nego što sve potone u tamu zaborava.“⁶⁹ Ono što je ostalo urezano u njegovom sjećanju, halucinacije su koje su pratile njega i njegove kolege. Najčešće su vidjeli vatru, osjetili njezinu toplinu i čuli njeno pucketanje. Osim vatre, javljala se i halucinacija o toplom krevetu te bi poneki sudionici marša znali leći u snijeg misleći da su legli u svoj topli krevet. Velike probleme, osim temperature koja je sezala ispod -30°C, zadavala je i iscrpljenost uzrokovana nespavanjem. „Još mnogo ranije već sam imao halucinacije zbog iscrpljenosti u nedostatku sna i zahvaljujući suborcu koji me je gurnuo i priveo svijesti ostao sam živ.“⁷⁰ Iako gospodin Pleše danas ima 93 godine, svake godine redovito odlazi na Memorijal posvećen njegovim suborcima i prijateljima koji su poginuli od bijele smrti.

⁶⁹ Pleše, Slavko: *Ponovno rođeni (memoarski zapisi)*, Prelac grafika Delnice, Delnice, str. 4.

⁷⁰ Ibid., str.41.

5.4. „Čuvari sjećanja“ NOB-a

Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske je “samostalna, nevladina, vanstranačka, domoljubna, dobrovoljna, antifašistička i demokratska, višenacionalna organizacija udruženih građana koji prihvaćaju statutom utvrđene programske ciljeve i načela.”⁷¹ Neki od ciljeva su: okupljanje sudionika Narodnooslobodilačke borbe i antifašistički opredijeljenih građana Republike Hrvatske, bez obzira na spol i dob, nacionalnu, vjersku, rasnu ili stranačku pripadnost, očuvanje i njegovanje antifašističke tradicije, zaštita prava članstva iz oblasti mirovinskog, invalidskog i zdravstvenog osiguranja, suprotstavljanje nacionalnoj, rasnoj ili vjerskoj mržnji i netoleranciji i neravnopravnosti građana.

Ciljevi Udruge za 2015. godinu su mnogobrojni te će ovdje biti izloženi oni relevantni i zanimljivi za ovu temu. Jedan od takvih planova je „Status sudionika NOB-e“ koji podrazumijeva “usklađivanje statusa sudionika NOB-a s ustavnom definicijom antifašizma, preuzetim međunarodnim ugovorima i konvencijama koje reguliraju te sadržaje, kako bi se promijenili, odnosno donijeli potrebni zakoni i podzakonski i drugi normativni akti”, na primjer: *Prijedlog izmjena i dopuna zakonskih propisa radi poboljšanja uvjeta i zaštite vojnih i civilnih invalida Drugog svjetskog rata te Izmjene i dopune uredbe o participaciji u zdravstvenom osiguranju*. Naime, takve izmjene Udruge traži zbog diskriminacije sudionika Narodnooslobodilačke borbe koja je počinjena 2005. godine kada je ukinuto pravo na oslobođenje participacije sudionicima NOB-e, a svim ostalima: sudionicima Domovinskog rata, ratnim vojnim invalidima Domovinskog rata i ratnim vojnim invalidima Drugog svjetskog rata, to pravo je zadržano. Zanimljivo je primijetiti kako takvih sudionika NOB-e ima veoma malo na cijelom području Hrvatske, pogotovo na području Gorskog kotara, za razliku od ratnih vojnih invalida Domovinskog rata. Takvim postupcima, Udruge samo predlaže nadležnim institucijama mjere za ostvarivanje i zaštitu stečenih prava sudionika NOB-e. Time se ne bori za vlast, kao što rade političke stranke, već samo daje prijedloge koje vladajuće političke elite mogu usvojiti. Usvajanje prijedloga, kao i iznos financiranja Udruge iz državnog i gradskih proračuna, uvelike će ovisiti o političkim elitama na vlasti. Naime, oni pretežito desne orijentiranosti, svojim postupcima ukazuju na to da žele zaboraviti sjećanje na

⁷¹ Sabh.hr. *Tko smo mi.* 2015. Dostupno na: https://www.sabh.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2., pristupljeno 14. rujna 2015.

NOB, izbrisati ga iz kolektivnog sjećanja naroda manipulirajući njime. Suprotno tome, Udruge koje rade na očuvanju sjećanja na NOB zalažu se za objektivno i istinito učenje i izučavanje prošlosti, kao i za suprotstavljanje manipuliranjem žrtvama Drugog svjetskog rata. „Izbor šta se skladišti, a šta izostavlja iz javnog pamćenja, te kako se ti sadržaji koriste, uvek diktiraju interesi, dok je ideologija ta koja predstavljajući posebno kao opšte ustanovljuje selektivno pamćenje kao autentično i neiskrivljeno. Selektivno sećanje predstavlja viđenje onih prošlih događaja koji su presudni kod potvrde pripadnosti pojedinca grupi, nacionalnoj, verskoj, klasnoj.“⁷² No, postavlja se pitanje, postoji li zapravo autentično i neiskrivljeno sjećanje? Svaki novi vladajući poredak kroji svoju viziju prošlosti te na taj način manipulira povijesnim činjenicama. Autentično sjećanje posjeduju jedino danas preživjeli i živi ljudi tog razdoblja. No, pitanje je da li je zapravo i njihovo sjećanje autentično ili i ono ima političkih primjesa.

Relevantna odredba za temu ovoga rada je prijedlog o *Spomeničkoj i drugoj baštini iz Narodnooslobodilačke borbe*. Udruga planira predložiti Ministarstvu ostvarivanje koordinacijskog odbora unutar kojega je potrebno analizirati problematiku koja obuhvaća spomenike i spomen-obilježja, povijesnu gradu...Osim toga, ovaj prijedlog sadrži i donošenje zakonskih propisa za obnovu spomeničke baštine iz Narodnooslobodilačke borbe.⁷³ Ovaj prijedlog povlači sa sobom i pitanje otvaranja *Dokumentacijskog centra antifašizma* ili muzeja u sklopu kojeg bi bili predstavljena Narodnooslobodilačka borba i antifašizam u Hrvatskoj. Sadržaj tog projekta osnivanja muzeja prvenstveno se odnosi na unapređivanje kulture sjećanja na antifašističku borbu i tradiciju, kao i na stradavanja u Drugom svjetskom ratu.

Razina njegovanja kulture sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu na području Gorskog kotara veoma je niska. Rezultat tome je općenito mali broj stanovnika, ali i mali broj živih antifašista. Zanimljivo je primijetiti da Primorci njeguju kulturu sjećanja područja Gorskog kotara te često organiziraju grupne posjete učenika. Tako je 28. travnja 2015. godine četrdesetak učenika osmih razreda iz OŠ „Andrija Mohorovičić“ iz Matulja i OŠ „Drago Gervais“ iz Brešca posjetilo Lokve, Delnice i Memorijalni muzej Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu, u organizaciji Udruge antifašističkih boraca i antifašista Liburnije. U Lokvama

⁷² Govedarica, Nataša: Zemlja nesigurne prošlosti. Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991.-2011. godina U: *Re: vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije (ACIPS), Sarajevo, 2012., str. 169.

⁷³ Savez je dostavio Ministarstvu kulture prijedlog da se 228 spomenika i spomen-obilježja NOB-e utvrde kao spomenička baština od državnog značaja.

učenici su upoznati sa značenjem ovog prostora u NOB-u i stradanjima stanovništva pod okupacijom fašističke Italije od 1941. do 1943. te za vrijeme njemačke okupacije do 1945. godine. U Delnicama, u Parku kralja Tomislava, ispred spomenika Ustanku naroda Gorskog kotara predsjednik UABA Delnice Marijan Dukić upoznao je učenike sa vremenom talijanske i njemačke okupacije, ustanku naroda u borbi za oslobođenje Delnica u NOB-u. U Lukovdolu su učenici posjetili Memorijalni muzej Ivana Gorana Kovačića te se поближе upoznali s njegovim životom u partizanima.⁷⁴ Iz ovakvih organiziranih posjeta vidljivo je kako se Udruga zalaže za objektivno prezentiranje činjenica o NOB-u u odgojno-obrazovnim ustanovama. Također, teži prenošenju mlađim generacijama događaje iz NOB-a koji su temeljeni na argumentaciji i istini, što je vrlo bitno u današnje vrijeme gdje dolazi do pokušaja revizije prošlosti.

⁷⁴ Uaba-liburnije.com. Novosti | *Udruga antifašističkih boraca i antifašista Liburnije*. 2015. Dostupno na: <http://uaba-liburnije.com/category/novosti/>., pristupljeno 17. rujna 2015.

5.5. Prema transformaciji sjećanja

Gotovo svi⁷⁵ spomenici u Gorskom kotaru, nastali nakon Drugog svjetskog rata, posvećeni su Narodnooslobodilačkom ratu, odnosno, patnjama, borbama, herojstvu naroda. Takva poslijeratna spomenička baština otvara dva pitanja: „Da li povijesni događaj, ličnost ili sadržaj treba prikazivati realistički; ako ne – u kojoj mjeri onda treba da bude takav prikaz likovno čitak i razumljiv, te u kojoj mjeri i na koji način spomen-oznaka u prostoru ili prostorno spomeničko rješenje treba da podsjeća na događaj i ličnost, kako da pokreću doživljaj?“, kao i „Da li temeljne i trajne povijesne, naše i univerzalne poruke današnjim i budućim generacijama treba umjetnički izražavati na naš suvremeni estetski i likovni način, tako da se u njima sačuvaju i odražavaju i naša likovno-estetska traženja, shvaćanja, postignuća?“⁷⁶ Iz ovih pitanja vidljiva je mogućnost različitih shvaćanja i rješenja spomeničke problematike.

Gledano u kvalitativnom smislu, u Gorskom kotaru nalazi se širok spektar različite spomeničke vrijednosti – od onih prave umjetničke vrijednosti za koju su nagrađeni, pa sve do onih loših i spomenika i nedostojnih spomen-obilježja.

Jedan od takvih spomenika, koji nisu činjenično, povijesno provjereni i točni je spomen-obilježje koje se nalazi na željezničkoj stanici u Moravicama. Naime, na spomen-ploči su uklesana imena stradalih boraca iz Srpskih Moravica u Narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1945. godine. No, osim imena piše i: “Ovu spomen-ploču podižu stanovnici Srpskih Moravica u znak zahvalnosti svojim borcima i žrtvama fašističkog terora želeći da njihova djela budu i uvijek ostanu svijetao primjer novim naraštajima, kako se stvarno bori i gine za slobodu svoga naroda.” Na prvi pogled se ovdje ne uočava nikakva pogreška, pogotovo za one prolaznike koji nisu iz ovoga kraja zbog toga što je opće poznato da su fašisti počinili veliki zločin u Narodnooslobodilačkoj borbi na području cijele Hrvatske, a i šire. Ali, kolektivno sjećanje naroda Srpskih Moravica itekako je drugačije na ove događaje. Njihovo kolektivno sjećanje veže se uz formiranje Nezavisne Države Hrvatske na čelu s Pavelićem koji je uveo niz mjera koje su bile usmjerene prvenstveno na Srbe, Židove i Rome stavljajući ih izvan zakona. To je vidljivo i u Pavelićevoj Zakonskoj odredbi za obranu naroda i države: “Tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese

⁷⁵ nekoliko ih je posvećeno povjesničaru Franji Račkome

⁷⁶ Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981., str. 821.

hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje.”⁷⁷ Tako je Pavelić krenuo 1941. sa velikim hapšenjima Srba na području Gorskog kotara. Prvo veliko hapšenje izvršile su ogulinske ustaše uz pomoć domaćih ustaša i frankovaca upravo u Srpskim Moravicama gdje su uhapsili i odveli u Ogulin 36 Srba koji su bili zaposleni na željeznici u Srpskim Moravicama. Mjesec dana nakon, iste ustaše su opet izvršile zločin u Srpskim Moravicama, ovoga puta još gori, uhapsivši 85 Srba, radnika na željeznici. Odvezli su ih u vagonima u Ogulin, te se nikada nisu vratili. Uz ova dva tragična hapšenja, ogulinske ustaše, uz pomoć nadležnih organa željeznice, uhapsile su još oko 50 stanovnika Srpskih Moravica, hvatajući ih po kućama, kao i na radnom mjestu na željeznici. Osim toga, stradali su i oni koji su pokušali pobjeći. U trećem masovnom hapšenju, ustaše su zatvorile 17 moravačkih uglednih obitelji, koje su zatim puštene. Ovakvim ustaškim zločinima svjedočio je i talijanski okupator. “Tako npr. u izvještaju komandanta 2. armije od 24. augusta 1941. godine, koji je bio upućen Generalštabu kopnene vojske, kaže se da talijanske trupe predstavljaju nezgodnog svjedoka zvjerskih divljaštava koje ustaše vrše a kojih se i sami poštenu Hrvati stide.”⁷⁸

Ono što se urezalo u sjećanje tada mladih Moravčana, surovi su događaji koji su najavljeni šaptanjem, koje podrazumijeva tiho, povjerljivo govorenje, da nitko drugi ne čuje. U ovom slučaju, o tome se nije smjelo govoriti. Gospodin Stojan Jakšić napisao je u knjizi *Srpske Moravice: doseljavanje, život i škole* kako se ne sjeća kad je njegov otac ušao u kuću u noći 1941., ali se sjeća očevog šaputanja: “Hapse, hapse na stanicima... ja idem još obavijestiti ljude koji idu ujutro u službu...” Dalje komentira Jakšić čin šaptanja: “Kakvi su to valovi zvuka kod šaptanja, prijenos misli ili nešto drugo, da nas je sve probudilo (troje djece od 12, 14 i 16 godina).” Drugi događaj koji mu je ostao u sjećanju je onaj u kojem je izgubio brata. Prilikom pomaganja nošenja ranjenog partizana u logor Litorić, 7 mladića od 16 do 20 godina, izgubilo je živote od strane talijanskih okupatora. “Žestoka pucnjava talijanskih bombi, mitraljeza i drugog nije me probudila, ali me probudilo šaptanje oca u sobi “Ubit će našeg Đoku, ubiše ih, ubiše“... Na nesreću, to se i desilo.”⁷⁹

⁷⁷ Skupina autora: *Općina Vrbovsko. Njena prošlost. Njena sadašnjost.*, Skupština općine Vrbovsko. Školska knjiga, Zagreb, 1984., str. 59.

⁷⁸ Ibid., str. 60-61.

⁷⁹ Skupina autora: *Srpske Moravice. Doseljavanje, život i škole.* „Budućnost“ Glina. Srpske Moravice, 1991., str. 260-261.

Iz ovdje ukratko navedenog, vidljivo je da je zločin učinjen od strane ustaškog terora zbog srpskog podrijetla stanovništva. Zbog toga stanovnici današnjih Moravica smatraju da je spomen-ploča netočnog sadržaja te da bi umjesto fašističkog terora trebalo pisati ustaškog. Ovdje dolazimo do problematike pojma fašizma. Jedna od definicija fašizma kaže da je fašizam “ime antiliberalnog, antidemokratskog, antikomunističkog i antisocijalističkog svjetonazora, pokreta i poretka, koji je postojao u Italiji između dva svjetska rata.”⁸⁰ No, fašizam se koristi i kao “generički pojam kojim označavamo ideologije, političke pokrete i organizacije, te vladavinske poretke koji su po svojoj socijalnoj osnovi i političkoj funkciji, te metodama političkog djelovanja srodni talijanskom fašizmu.”⁸¹ Osim u navedenom, sličnosti fašizma i ustaštva su i u tome što zagovaraju nacionalizam, rasizam i antisemitizam. Stoga, iz ovih značajki moguće je zaključiti da pridjev “fašistički” na spomen-ploči zapravo i nije netočan, već ga je potrebno promatrati u određenom kontekstu. Osobe koje nisu upoznate s detaljnijom povijesti, mogu zaključiti da su talijanski fašisti počinili velik zločin nad moravačkim Srbima. Ovakvim natpisom dolazi do zataškavanja povijesti i ustaških domobrana. Također, spomen-ploča postavljena je na autentično mjesto zločina, na željezničku stanicu s koje su odvedeni Srbi pod ustaškim terorom u Ogulin. Na taj način sjećanje ljudi ovog područja bi trebalo postati jače prilikom posjećivanja spomenika, jer “sjećanje se vezuje uz mjesto..”

Slika 16. Današnja slika spomenika na željezničkoj stanici

⁸⁰ Peščanik. *Definicija fašizma*. 2007. Dostupno na: <http://pescanik.net/definicija-fasizma/>., pristupljeno 17. kolovoza 2015.

⁸¹ Ibid.

6. Transformacija sjećanja nakon 1990-ih

Svaka promjena vlasti u državi sa sobom donosi i nove promjene, odnosno nova vlast na sebi svojstven način definira odnos prema prošlosti, rekonstruira povijest u skladu sa svojom ideologijom, svojim svjetonazorima. "Društveno sjećanje predstavlja predodžbe o prošlosti koje se konstruiraju u sadašnjosti, a naša percepcija o prošlosti uvijek je pod utjecajem sadašnjih okolnosti. Stoga je konstrukcija sjećanja suvremen proces kojim zajednice iz ukupnosti povijesnih zbivanja odabiru odgovarajuće fragmente, reinterpreteraju ih i čine osnovicom za konstruiranje današnjih grupnih identiteta."⁸² U Hrvatskoj se takva promjena dogodila 1990. godine kada je na prvim parlamentarnim višestranačkim izborima pobijedila *Hrvatska Demokratska Zajednica*, koja se zalagala za Hrvatsku, kao državu isključivo hrvatskog naroda. Karl Marx, njemački filozof, govorio je da se povijest ponavlja dva puta: prvi puta kao tragedija, a drugi puta kao farsa. U ovom slučaju, prva povijest dogodila se 1941. godine uspostavom Nezavisne Države Hrvatske, na čelu s Ante Pavelićem, a druga 1990. s Hrvatskom Demokratskom Zajednicom, na čelu s Franjom Tuđmanom. Sličnosti u interesima i ideologijama dviju vlasti vidljivo je u tome što su dovele do rekonstruiranja povijesti. „Godine 1990. hrvatska vlast okvalificirala je baš te ratne uspjehe (one u NOB-u, op.a.), kao protivne interesima hrvatskog naroda s jednim jedinim ciljem da u RH zatre antifašizam i s njegovim „nestankom“ otvori put prema onim aktivnostima koje su rezultirale brojnim upropaštenim i opljačkanim poduzećima, materijalnim štetama, nezaposlenošću, nepravdi, međusobnom nepovjerenju, netolerancijom, čak i mržnjom, te izgubljenom ugledu u međunarodnoj javnosti.“⁸³ Mržnja prema antifašistima očitovala se u rušenju antifašističkih spomenika, micanju simbola, mijenjanju naziva ulica, škola, bolnica... Procjenjuje se da je od 1990. do 2000. godine u gradovima i selima diljem Hrvatske srušeno, oskvrnuto ili uklonjeno 2.964 spomen-obilježja među kojima su "731 spomenik i druga spomen obilježja od velike umjetničke i kulturno-povijesne vrijednosti i 2.233 različitih spomen obilježja koja predstavljaju uz pijetet prema žrtvama i humanističke vrijednosti za lokalne sredine, za obitelj, za potomstvo."⁸⁴ Ovakvi podaci vode pitanju tko je i

⁸² Bingula M. *Uloga muzeja u konstituiranju društvenog sjećanja na devedeste godine u Hrvatskoj*. Zagreb; 2012. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/144025>., pristupljeno 15. rujna 2015., str. 137.

⁸³ Šušnjara, Vinko: *Zašto antifašizam? ?*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, Zagreb, 2013., str. 12.

⁸⁴ Hrženjak, Juraj: *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj : 1990-2000*. Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2001., str. XII.

zašto rušio antifašističke spomenike u Hrvatskoj od 1990. do 2000. godine, a i nakon toga. Savez antifašističkih boraca tvrdi da su to “fašisti s “U” i mrtvačkom glavom na kapi i duši”, odnosno oni koji se ne mogu pomiriti s porazom fašizma. “Ustaški emigranti i njihovi slijednici su iskoristili uspostavu samostalne hrvatske države 1990. godine, premda je nastala na antifašističkim temeljima. Oni su se vraćali u Hrvatsku s ciljem da produže život NDH. Napad na samostalnu Hrvatsku državu, od strane tada već velikosrpske vojske (bivše JA) iskoristili su tako što su se uključivali među tisuće rodoljuba iz Hrvatske, inostranstva u obranu domovine. Istodobno su se smišljeno povezivali s istomišljenicima u zemlji i infiltrirali u organizacijske procese i javni život nove hrvatske države.”⁸⁵ Upravo takvi obušili su se na antifašističku baštinu s ciljem brisanja tragova svojih zločina, brisanja sjećanja na antifašističku borbu i mjesta antifašističkih događanja. Navedena svoja nedjela činili su kroz novo uspostavljenu vlast u Hrvatskog, poglavito uz pomoć vojske i policije. Da su htjeli ponovo uspostaviti fašističko-ustašku državu, svjedoči prekrivanje antifašističkih spomenika s fašističkom i nacionalističkom ikonografijom (“U”, NDH, kukasti križ, HDZ).

Na području Gorskog kotara, Hrvatska vojska iz jedinica *Gromova* oštetila je nekoliko spomenika: u Fužinama, Liču i Vratima. Ono što karakterizira ovaj vandalizam je skidanje crvene zvijezde petokrake. Naime, zvijezda petokraka je simbol antifašizma koji predstavlja borbu za slobodu, jedinstvo. Zvijezda kao takva nije antifašiste dijelila ni po naciji, ni po rasi, ni po vjeri, već ih je ujedinjavala u borbu za slobodu općenito, i za slobodu Hrvatske. Također, antifašistička crvena zvijezda petokraka nema sličnosti s komunističkom ideologijom, kako je ukorijenjeno u razmišljanje hrvatskih “domobrana”. Ustav Republike Hrvatske “Hrvatsku utemeljuje na Domovinskom ratu, određenoj povijesnoj tradiciji, ali i na antifašizmu čiji je simbol ta zvijezda petokraka.”⁸⁶ Dakle, vrijednosti i simboli antifašizma ustavno su prihvaćeni, a Hrvatski sabor u Deklaraciji o antifašizmu poziva: “državna tijela da zakonskim sredstvima i djelatnošću čuvaju i unapređuju antifašističke stečevine, vrijednosti i opredjeljenja hrvatskog društva i Republike Hrvatske te rade na očuvanju dostojanstva i skrbi nad sudionicima antifašističke borbe na očuvanju antifašističke spomeničke baštine kao općeg kulturnog dobra i na ukupnoj zaštiti i afirmaciji temeljnih vrijednosti antifašizma kao zaloga civilizacijske budućnosti i demokratskog europskog opredjeljenja.”⁸⁷ No, Tomislav

⁸⁵ Ibid., str. XI.

⁸⁶ Večernji.hr. *Hrvatska se temelji i na antifašizmu čiji je simbol zvijezda petokraka*. 2015. Dostupno na: <http://www.vecernji.hr/hrvatska/hrvatska-se-temelji-i-na-antifasizmu-kojeg-je-simbol-zvijezda-petokraka-928786>., pristupljeno 29. rujna 2015.

⁸⁷ Sabor.hr. Hrvatski sabor – *Deklaracija o antifašizmu*. 2015. Dostupno na: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=7273>., pristupljeno 01. listopada 2015.

Karamarko, predsjednik HDZ-a, ima potpuno drugačiju zamisao. Najavio je da će ukinuti zvijezdu petokraku kada dođe na vlast, da bi drugi dan izmijenio svoju izjavu: “Ne treba to tako gledati. Bilo je to u intervjuu za zadarski radio i novinar me konkretno pitao o zvijezdi petokraki. Ja samo rekao ono što uvijek govorim, da je naša stranka distancirana od bilo kakvog totalitarizma, i crvenog i crnog i da bi u tom smislu trebalo kriminalizirati sve znakove koji podsjećaju na vremena kada su ljudi ubijani, mučeni, proganjani. Mislim na nacizam i na komunizam”.⁸⁸ Zanimljivo je primijetiti da Karamarko misli na komunizam, a Hrvatski sabor poziva „državna tijela i javne institucije na objektivno, cjelovito i nepristrano sagledavanje povijesnog razdoblja Drugog svjetskog rata i antifašizma u Republici Hrvatskoj, ne izjednačavajući antifašistički pokret s ideologijom komunizma.”⁸⁹

Nadalje, osim već spomenutog skidanja zvijezda petokraka sa spomenika i spomen-obilježja, u Mrkoplju je 1993. godine na jednom spomen-obilježju umjesto zvijezde petokrake ugraviran hrvatski grb. Ovdje se, naime, radi o prenamjeni spomenika, odnosno falsificiranju povijesti. Da bi Hrvatska živjela, od 1941. - 1945. godine, palo je mnogo Hrvata, ali i Srba, Mađara, Čeha, Slovenaca i drugi naroda. Svima njima je zajednički simbol bila zvijezda, kao znak slobode. Stoga, nije pravedno u ime časti, pravde i poštenja većinskog hrvatskog naroda doprinos drugih odbaciti što čine svi oni, koji kidaju i bacaju petokrake zvijezde sa spomenika, smatra Savez antifašističkih boraca Hrvatske.

Osim rušenja spomenika, tradicija antifašizma pokušava se u udžbenicima zanemariti, odnosno izbrisati. “U školskim udžbenicima i u nastavi povijesti vidljivo je kontinuirano i zabrinjavajuće odsustvo prezentacije sadržaja o historijskoj i o aktualnoj relevantnosti antifašizma za ujedinjenu Europu i samostalnu Hrvatsku. Na žalost, slična se konstatacija može reći i za javne medije i njihov odnos prema antifašizmu.”⁹⁰ Stoga ni ne čudi podatak da tri četvrtine hrvatskih maturanata smatra da NDH nije bila fašistička tvorevina, Naime, to istraživanje provedeno je u travnju i svibnju 2015. godinu na uzorku od 1.146 maturanata pod nazivom “Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u

⁸⁸ HRT vijesti. „Karamarko ublažio svoju izjavu o ukidanju petokrake“. 2013. Dostupno na: <http://vijesti.hrt.hr/238768/karamarko-nije-htio-ni-potvrditi-niti-opovrgnuti-da-ce-tomasic-bititi-na-listi>., pristupljeno 07. listopada 2015.

⁸⁹ Sabor.hr. Hrvatski sabor – *Deklaracija o antifašizmu*. 2015. Dostupno na: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=7273>., pristupljeno 01. listopada 2015.

⁹⁰ Forum tjedni magazin - Forum.tm. *"Pobjedu nad nacifašističkom ideologijom tek trebamo izvojevati"*. Dostupno na: <http://www.forum.tm/vijesti/pobjedu-nad-nacifasistickom-ideologijom-tek-trebamo-izvojevati-3013>., 05. listopada 2015.

Hrvatskoj”, na inicijativu Instituta za društvena istraživanja, GONG-a i Inicijative GOOD.⁹¹ Vinko Šušnjara u knjizi “Zašto antifašizam?” smatra da su fašistoidnošću u nekim zemljama obilježene i pojave izbacivanja knjiga i školskih programa iz povijesti NOB-a, naročito protiv nacifašističkog okupatora i njihovih domaćih sluga čime je uskraćeno i pravo mladih generacija da saznaju istinu iz tog vremena.⁹²

6.1. Promjena imena ulica, naziva mjesta, škola

Osim rušenja, uništenja spomeničke baštine, na meti su se nakon 1990. godine našla i imena ulica, škola, vrtića, raznih udruga koja su imala imena antifašističkih boraca, partizana, žrtava fašista i drugo. “Svakodnevno podsjećanje na odabrane događaje, mjesta ili osobe koje se vrši putem ulica (kao simbola), elementarni je dio konstruiranja nacionalnog identiteta.”⁹³ Upravo zbog preplitanja nacionalne povijesti, ideologija i svakodnevnog života, imena ulica zanimljiv su predmet proučavanja. Naime, ulice su jedinstveni oblik pisanja povijesti kojeg mnogi zanemaruju. One služe za naglašavanje onih važnijih i vrjednijih spomena. Nakon pada komunističkog režima i dolaska HDZ-a na vlast devedesetih godina, tadašnja vlada nije smatrala sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu relevantnim sjećanjem za Hrvatsku, stoga je odlučila preimenovati ulice, nazive škola, naziva mjesta i sve ostalo što je imalo naznake na antifašističku borbu. Na području Gorskog kotara nije se mnogo toga promijenilo, ali ono što jest, ostalo je urezano u sjećanjima stanovništva, pogotovo određenih mjesta.

Na području Grada Vrbovskog, 1993. godine promijenjen je naziv osnovne škole. Do 13. travnja 1993.⁹⁴ škola je nosila naziv po Srđanu Uzelcu, narodnom heroju Narodnooslobodilačke borbe koji je poginuo na Stubici, nedaleko od samog centra Vrbovskog. Od tog datuma, škola nosi naziv Ivana Gorana Kovačića, također sudionika Narodnooslobodilačke borbe. No, ono što razlikuje ova dva sudionika, upravo je to što je

⁹¹ Telegram. *Tri četvrtine hrvatskih maturanata smatra da NDH nije bila fašistička, a pola da je homoseksualnost bolest - Telegram*. 2015. Dostupno na: <http://www.telegram.hr/politika-kriminal/polovica-hrvatskih-maturanata-smatra-da-je-homoseksualnost-bolest-a-cak-dvije-trecine-da-ndh-nije-bila-fasisticka-tyorevina/>., pristupljeno 06. listopada 2015.

⁹² Šušnjara, Vinko: *Zašto antifašizam?*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, Zagreb, 2013., str. 70.

⁹³ Marjanović, Bojan: *Promjena Vlasti, Promjena Ulica*. Zagreb; 2007. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/15295>, pristupljeno 15. listopada 2015., str. 106.

⁹⁴ Izvor: Intervju sa ravnateljem Osnovne škola Ivana Gorana Kovačića, Antonom Burićem, , 29. rujna 2015, vodila autorica.

Uzelac proglašen narodnim herojem 1951. godine za doprinos koji je dao u borbi, za razliku od Ivana Gorana Kovačića, koji nije proglašen narodnim herojem, već je na ovom području poznatiji po svom pjesničkom stvaralaštvu i manifestaciji Goranovog proljeća. Također, razlikuje ih i nacionalna pripadnost. Nakon devedesetih godina došlo je do izrazitog nacionalnog selektiranja, stoga ne čudi što je nekome smetalo da škola nosi naziv po narodnom heroju srpske nacionalnosti. Ukidanjem tog imena, izgubio se jedan dio povijesti od velike važnosti za područje Grada Vrbovskog, uključujući i imena područnih škola u Gomirju, Ljubošini i Moravicama koje dijele ime s matičnom školom. Žalosno je da danas, iako se bista nalazi ispred škole, djeca ne znaju tko je bio Srđan Uzelac, niti da je škola nosila ime po njemu. Također, na Stubici, mjestu pogibije Uzelca, uz cestu, nalazi se spomenik podignut njemu u čast. Većina stanovništva ovog područja ne zna da uopće i postoji taj spomenik, niti da je Uzelac sahranjen na moravačkom groblju.

6.1.2. Srpske Moravice

Jedan od takvih primjera je mjesto Moravice. To mjesto mijenjalo je svoje ime više puta. Od početka naseljavanja⁹⁵ zvalo se Komorske Moravice zbog uprave carske komore, zatim je promijenilo ime u Vlačke Moravice, pa samo Moravice. Od 1918. godine pa sve do 1941. godine, nosilo je ime Srpske Moravice, u skladu sa stanovništvom koje je prevladavalo. No, dolaskom Pavelića i NDH, Srpske Moravice mijenjaju ime u Hrvatske Moravice. Taj naziv nose sve do 1945. kada se opet mijenja ime u Srpske Moravice. To ime trajalo je do 1996. godine, kada dolazi do gubljenja pridjeva “srpske” te ostaju samo Moravice.⁹⁶ “I uvijek je to bila volja politike. Kao i 1996., kada je vlast Primorsko-goranske županije donijela odluku koju Sabor nikada nije potvrdio, a sve pod izlikom da je grupa građana Moravica pokrenula takvu inicijativu. A bila je to tek grupica od desetak građana, ne nekakav referendum. Zbog svega toga smatramo da je riječ o nezakonitoj promjeni imena. Neko smo se vrijeme bavili mišlju da pokrenemo proceduru za vraćanje starog imena, ali nismo htjeli “špičiti”. Ovdje je izigrana volja građana i jedinice lokalne samouprave. Jednog sam dana samo otišao na posao u jednu područnu školu iz Srpskih Moravica, a vratio se u Moravice”, kaže profesor Novica Vučinić, koji je vrlo aktivan u društvenom životu Srba kojih u

⁹⁵ Naselilo ga srpsko stanovništvo (op.a.).

⁹⁶ Skupina autora: *Srpske Moravice. Doseljavanje, život i škole*. „Budućnost“ Glina. Srpske Moravice, 1991., str. 8.

Moravicama ima sve manje.⁹⁷ Sjećanje na Srpske Moravice i danas se njeguje u korištenju tog starog naziva. Naime, starije stanovništvo s ovog područja, ali i šire, danas intenzivno koristi i dalje ime Srpske Moravice.

6.1.3. Partizanska Drežnica

Još jedno mjesto, u kojem prevladava srpsko stanovništvo, prisilno je izgubilo svoje ime. Radi se o Partizanskoj Drežnici. Partizanska Drežnica najviše je nastradala u Narodnooslobodilačkoj borbi na području Gorskog kotara, ali i donijela veliki doprinos razvoju borbe. Kao takva, pridjev “partizanska” nosila je sve do raspada Jugoslavije. Tim činom nastojalo se zaboraviti i omalovažiti “doprinos kojeg su ljudi ovog kraja dali u NOB-u, kada su 1942./43. tu bili centar antifašističke Hrvatske i sve glavne vojne i političke institucije. Tu su formirane najveće Istarske i Primorsko-Goranske divizije, tu je bila i partizanska bolnica broj 7, gotovo na svakoj kući ima spomen ploča koja govori što se tu nalazilo, svaki zaselak je bio važan po nečemu.”⁹⁸ Zanimljivo je primijetiti kako danas, na tabli uz broj kuće stoji i natpis “Partizanska Drežnica“. Isto kao i kod Srpskih Moravica, Drežničani vole za sebe reći da dolaze iz Partizanske Drežnice. Korištenjem tog naziva, ime Partizanske Drežnice neće otići u zaborav, a i mlađe generacije, koje je sve manje, znat će kakvu je važnost imala današnja Drežnica u borbi za samostalnu Hrvatsku.

⁹⁷ Arhiva.portalnovosti.com. *Mjesto koje ne poznaje mržnju*. 2011. Dostupno na: <http://arhiva.portalnovosti.com/2011/09/mjesto-koje-ne-poznaje-mrznju/>., pristupljeno 19. kolovoza 2015.

⁹⁸ Cimeša, Milan. *Bez imena i bez imovine*. Novosticom. 2014. Dostupno na: <http://www.portalnovosti.com/bez-imenai-bez-imovine>., pristupljeno 20. rujna 2015.

6.1.4. Promjena naziva ulica

“Jedan od segmenata koji čine identitet grada svakako su njegove ulice. Pokraj njihovih urbanističkih i arhitektonskih svojstava i nazivi ulica predstavljaju bitnu karakteristiku u svakodnevnoj komunikaciji naselja i građana u njemu. Tako su neke ulice vremenom postale sinonim određenog grada, određenih povijesnih dešavanja, svojevrsni čuvari identiteta grada. Ipak, pitanje imenovanja ulica i trgova oduvijek je bilo i političko pitanje, te je time postajalo sredstvo za uspostavu i održavanje određenih ideoloških smjernica.”⁹⁹ Promatrajući nazive ulice nekog grada, mjesta moguće je iščitati tradiciju, povijest, ali i političko manipuliranje kolektivnim identitetom tog područja.

Naime, do devedesetih godine, ulice ovog područja nosile su nazive koje upućuju na Narodnooslobodilačku borbu, kao što su Ulica Slovenskih brigada, Ulica bratstva i jedinstva, Ulica Jugoslavenske narodne armije, Ulica žrtava fašizma, Ulica partizanski put. Osim navedenih ulica, postojale su i ulice koje su ponosno nosile imena narodnih heroja iz Drugog svjetskog rata poput Viktora Bubnja, Bogdana Jančića, Jove Stojanovića-Brice. Nakon devedesetih, većina ulica koje su imale naznake NOB-a, mijenjaju imena. No, zanimljivo je primijetiti da nisu sve ulice promijenile imena. Tako su u Srpskim Moravicama ostale ulice poput Žrtava fašizma i Partizanski put, a ostale s prizvukom NOB-a, promijenile ime u nazive prema karakteristikama određene ulice, poput Ulice borik, nekadašnje Ulice Jugoslavenske narodne armije.

Gledajući širu sliku ulica s područja Gorskog kotara, one najčešće imenuju pojedinca ili nekolicinu ljudi koji se izdižu izvan grupe iz nekog razloga. Najčešće su imena vezana za određena povijesna razdoblja koja su ostavila traga na tom području. „Ulice se time pokazuju i kao jedinstvena prilika pisanja novih poglavlja povijesti, odnosno naglašavanja onih važnijih i vrjednijih spomena. S pozicije onih koji formiraju vlast, ulice su prilika modeliranja povijesti, javno priznavanje važnosti vlastitih nazora koji se nameću drugima s pozicije moći.”¹⁰⁰ Tako je moguće vidjeti postojanje ulica poput one Frankopanske, Ulice Matice Hrvatske, Ulice kralja Tomislava, Zvonimira, Ulice kneza Domagoja, Ulice Petra Krešimira IV. Zanimljivo je primijetiti da postoje i ulice koje obilježavaju noviju povijest.

⁹⁹ Dshv.net. Aktualnosti. *Mijenjanje naziva ulica. Kulturno ili političko pitanje?* 2005. Dostupno na: <http://www.dshv.net/hrvatski/aktuelnosti/aktuelnosti020405.htm>., pristupljeno 18. rujna 2015.

¹⁰⁰ Marjanović, Bojan: *Promjena Vlasti, Promjena Ulica*. Zagreb; 2007. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/15295>, pristupljeno 15. listopada 2015., str. 112.

Tako je Goranska ulica u Vrbovskom, 2008. godine zamijenjena Ulicom hrvatskih branitelja, vjerojatno na inicijativu HVIDR-e, koja je inače izrazito aktivna u ostvarivanju svojih prava. U Delnicama je ulica „oca domovine“, Ante Starčevića, zamijenjena Trgom 138. brigade HV-a.

Dakle, moguće je zaključiti kako su nakon devedesetih godina nestali simboli socijalizma i NOB-a, poput heroja NOB-a, žrtava fašizma i bratstva i jedinstva. Političke elite koje su došle na vlast devedesetih, iskoristile su prostor ulica za promoviranje svojih ideja i ciljeva. Tako nakon devedesetih, imena ulica vrve od naziva hrvatskih kraljeva, pjesnika, intelektualaca i lokalnih naziva. No, zanimljivo je primijetiti da na ovom području postoji „balans“ u nazivima ulica te da nije u potpunosti kolektivno sjećanje naroda na Narodnooslobodilačku borbu izbrisano.¹⁰¹

6.2. Promjena imena memorijala

Promjene nakon devedesetih zahvatile su, osim imena ulica, mjesta, škola, vrtića, i ime memorijala - Memorijal 26 smrznutih partizana. No, 1991. godine vlasti počinje smetati imenica „partizan“ te mijenja ime Memorijala u Memorijal mira. „Promjena imena Memorijala 26 smrznutih partizana pokrenuta je po uzoru na sve druge promjene u to vrijeme. Sve što je nosilo obilježje iz Narodnooslobodilačke borbe i antifašističke prošlosti jednostavno je uklonjeno, a naziv partizan nije imao šanse opstati u bilo kojem kontekstu.”¹⁰² Iz toga proizlazi kao da partizani nisu bili istinski borci za mir, kao da nisu izborili slobodnu hrvatsku domovinu, u sastavu Federativne Jugoslavije. Osim imena memorijala, promijenjen je i sadržaj. Više škole nisu masovno sudjelovale u Memorijalu, niti su učenici posvećivali svoje radove tom događaju. Predsjednik SAB-a Primorsko-goranske županije, izjavio je 20. veljače 2002. godine na Komemoraciji 26 smrznutih partizana: „Nikada se nećemo suglasiti s promjenom imena izvorne namjene i sadržaja ovog Memorijala i nikome nećemo dati za pravo da zloupotrebljava ovdje pale žrtve za bilo kakve stranačke i političke ciljeve, iako se ne protivimo organiziranju bilo kakvih drugih manifestacija posvećenih miru ili bilo čemu

¹⁰¹ Pošto Grad Vrbovsko nije mogao ustupiti podatke o promjenama naziva ulica na njegovom području nakon devedesetih godina, autorica se koristila sjećanjima obitelji i ponekih ljudi ovog kraja.

¹⁰² Grbac, Vitimir: *Bijela smrt*. Rijeka – Adamić, Rijeka, 2004., str. 226.

drugom.¹⁰³ Antifašistički borci potpuno se protive tim nametnutim promjenama te zahtijevaju da Memorijal 26 smrznutih partizana bude ono što je bio od 1962. godine. Zbog toga su Savez antifašističkih boraca i antifašisti Primorsko-goranske i Istarske županije pokrenuli inicijativu da se napiše knjiga *Bijela smrt*, autora Vitomira Grbca, koja će omogućiti budućim generacijama upoznavanje s događajima iz Narodnooslobodilačke borbe, ali na istinit način, ne onakav kakav je zabilježen u školskim udžbenicima i mnogim drugim publikacijama.¹⁰⁴

7. „Oaza mira“

Na početku Domovinskog rata područje Gorskog kotara imalo je ponajbolje predispozicije za izbijanje rata zbog miješanog stanovništva kojeg je činilo čak 40 posto stanovništva srpske nacionalnosti. No, unatoč tome, rata na ovom području nije bilo. Ovdje se postavlja pitanje kako to da nije došlo do rata, iako su preduvjeti za rat bili bolji nego igdje?! Ono što je ključno, bili su pravi ljudi na pravom mjestu, u određenom trenutku (gradsko vijeće, načelnik policije, krizni štabovi). ”Srećom, ili igrom sudbine, svi ljudi na vodećim pozicijama u Vrbovskom bili su tada ozbiljni, pametni i miroljubivi: tadašnji gradonačelnik i šef policije i još neki koji su donosili odluke na objema stranama, i hrvatskoj i srpskoj, odnosno katoličkoj i pravoslavnoj, jer crkva ovdje ima velik utjecaj. Svi su oni ljude smirivali, upućivali jedne na druge, ignorirali pozive na rat i klonili se ratnih pokliča. To nas je sve spasilo. A bilo je svakakvih pokušaja, pohodili su nas Miloševići i Tuđmanovi izaslanici, huškalo se ovako i onako.”¹⁰⁵ Tada izabranoj lokalnoj vlasti vjerovalo se. Naravno da su postojali strahovi srpskog stanovništva, no usprkos tome, postojalo je veliko povjerenje u vlast. Na ovom području postoji tradicija zajedničkog življenja još od Drugog svjetskog rata, koji nije ostavio tragova, i u kojem su se i Hrvati i Srbi ujedinili i krenuli u borbu zajedničkim snagama. Iako je 1989./1990. došlo do nacionalnog selektiranja, Srbi se na ovom području nisu smatrali nacionalnom manjinom, već su u Ustavu definirani kao autohton narod.

¹⁰³ Ibid., str. 219.

¹⁰⁴ Ibid., str. 7.

¹⁰⁵ Novica Vučinić u: Arhiva.portalnovosti.com. *Mjesto koje ne poznaje mržnju*. 2011. Dostupno na: <http://arhiva.portalnovosti.com/2011/09/mjesto-koje-ne-poznaje-mrznju/>, pristupljeno 19. kolovoza 2015.

Veliku pomutnju na ovom području napravila je JNA kada je odlučila naoružati Srbe u Gorskom kotaru kako bi organizirali razne pobune i diverzije, barikade po cestama. Naime, velikosrpski stratezi planirali su spajanje Srba na ličkom području preko Josipdola i Ogulina sa Srbima u Gorskom kotaru. No, gdje god bi došlo do strahom izazvane pobune, razgovorima je smirena nastala situacija. Mnogo razgovora održano je i na jednoj i drugoj strani, srpskoj i hrvatskoj. Na kraju, imajući povjerenja u vlast, Srbi su predali dobrovoljno policiji oružje (ali, ne sve). „Dobro se zna, a i tada se znalo, da je Tomislav Merčep dobio zadatak da očisti ovaj kraj, zbog toga smo i bili naoružani. Za to se doznalo, pa se od akcije odustalo, procijenjeno je da bi došlo do većeg sukoba. Čuvale su se straže, s jedne strane mjesta stražare Srbi, s druge Hrvati. Srećom, oružje nikada nije upotrijebljeno, nijedan metak nije ispucan, a kamoli da je netko stradao. Te puške nisu davane tek tako, sve je bilo organizirano i pazilo se da se ne izazove incident, jer uvijek ima budala. Nismo se gledali preko nišana, bili smo naoružani da spriječimo eventualni ulazak došljaka u Moravice. Među stanovništvom nikada nije bilo problema, samo se pazilo na moguće upade. Gradske i lokalne vojne vlasti znale su za svaki korak, o svemu su obavještavani nadležni. Domicilno je stanovništvo zaslužno da je sve mirno okončano, bez obzira na to što je tih ratnih godina Vrbovskom vladao HDZ. I u toj je stranci bilo mudrih i pametnih ljudi koji nisu željeli slijepo provoditi Tuđmanovu ili Šuškovu politiku. Možeš biti član bilo koje partije ako si čovjek, a oni su bili ljudi.“¹⁰⁶

Osim lokalnih ljudi koji su ponekad izazivali kako bi došlo do rata kako bi se dokazali u društvu, veliku pomutnju je umalo izazvala i naredba tadašnjeg ministra unutarnjih poslova, Josipa Boljkovca. Došla je zadaća od General štaba da se u mjestima u kojima prevladavaju Srbi formiraju policijske postaje, iako na tim mjestima nisu nikada postojale (Srpske Moravice i Gomirje). Takav način formiranja policijskih postaja samo bi uveo dodatan nemir jer su ljudi imali povjerenja te je na ovom području uvijek vladala sloga. U ovom slučaju, ključnu ulogu odigrala je vlast. Naime, u razumnom razgovoru s Boljkovcem, dogovoreno je da se neće formirati policijske postaje u mjestima sa srpskim stanovništvom, niti će se još pokrenuti formiranje Zbora narodne garde. Mobilizacija povlači sa sobom sve ljude sposobne za rat, što bi značilo i Srbe i Hrvate. I sam naziv Zbora narodne garde provocirajući je za srpsko stanovništvo i stavlja ih u nelagodan položaj. Stoga je vlast odlučila sve ljude (Srbe i Hrvate) sposobne za rat staviti u rezervni sastav policije kako bi se izbjegli dodatni povodi za sukobe. “Od samih početaka u postrojbi su bili angažirani i drugi pripadnici naroda i

¹⁰⁶ Ibid.

narodnosti koji su nastanjivali ove prostore i time pokazali cijeloj bivšoj državi, a i mladoj novostvorenoj državi, da je moguć suživot na ovim prostorima, koji je i danas prisutan.”¹⁰⁷ Nedugo nakon toga, Boljkovac šalje na ovo područje Slavonce, koji su bili na obuci u Puli, a koji su trebali biti u novonastalim policijskom postajama. Naime, Slavonci su bili isfrustrirani događajima u Slavoniji, stradanjima i nikako ne bi bilo pogodno da provode mjere opreza na područjima sa srpskim stanovništvom. Tada se javlja problem smještanja tih ljudi. Razmatralo se o smještanju u đaćki dom u Srpskim Moravicama i u Domu u Gomirju, No, kako bi se izbjegli sukobi, svi policajci smješteni su Vrbovskom.

Uvijek postoji oni ljudi koji žele izazvati rat svojim postupcima, no pravi ljudi na pravim mjestima uspjeli su pomoću razgovora i povjerenja smiriti takve situacije. Osim toga, održano je mnogo tajnih sastanaka, koji nisu bili poznati široj javnosti, kako ne bi došlo do sukoba.

Vlasti Vrbovskog, također, sudjelovali su i na sastancima u Drežnici kako bi smirili situaciju nastalu na području Ogulina i Drežnice gdje su postavljene barikade i gdje je bio dovoljan samo jedan ispaljeni metak da bi došlo do rata. Kao i na području Vrbovskog, Delnica. na području Partizanske Drežnice također je vladao sklad među srpskim i hrvatskim stanovništvom i nije došlo do većih sukoba, kao ni u Drugom svjetskom ratu, zahvaljujući određenim ljudima. “Ponosan sam što sam sa njim (Boljkovcem op.a.)...bio u sastavu državne delegacije koje je upućena u Ogulin da urazumi krizni štab i vojno zapovjedništvo, da ne poduzima vojne aktivnosti protiv većinskih srpskih područja Jasenka i Drežnice već da ih privoli da bez oružanih sukoba vrate oružje koje su dobili od JNA. Bila je to vrlo uspješna akcija zahvaljujući prvenstveno gospodinu Boljkovcu.”¹⁰⁸

Dakle, na temelju navedenoga vidljivo je kako je spriječen rat na području Gorskog kotara, odnosno području sa 40 posto srpskog stanovništva. S razlogom se može Gorski kotar nazvati oaza mira jer niti jedan stanovnik ovoga područja nije poginuo niti stradao od oružja s tog područja. Iako je bilo veoma burno na ovom području, narod Gorskog kotara dao je svoj veliki doprinos u Domovinskom ratu odlaskom na ličko bojište, kao i naoružavanjem Hrvatske oružjem iz delničke vojarne Drgomalj, oduzete od JNA. Anton Crnković,

¹⁰⁷ Mirković u: Balen, M., Laloš, Ž.: *138. brigada HV „Goranski risovi 1992. – 1995.“*, Grafički zavod Hrvatske, Delnice, 2011., str. 22.

¹⁰⁸ Stožerni general u mirovini Petar Stipetić u: Boljkovac, Josip: *„Istina mora izaći van...“*. *Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 399.

nekadašnji načelnik policije Delnice, napisao je u svojoj knjizi *Rat u oazi mira* što za njega znači ta “oaza mira”. “Tako smo, naime, počesto imenovali stanje tog doba, održavanja nužne tolerancije između zaraćenih strana, čuvanje suživota goranskih entiteta u koje se uvlačio razdor. Bilo je to vrijeme noćnih mora i strahova, da se neki poremećeni um ne poigra sa skladištem eksplozivnih sredstava snage atomske bombe, kupovanje vremena dok se ne dosegne snaga da se osvoji silni vojni potencijal i preda Hrvatskoj vojsci.”¹⁰⁹

U svojoj knjizi, *Istina mora izaći van*, Boljkovac, poznati mirotvorac, napisao je: “Situacija na području Partizanske Drežnice, Ogulina, Jasenka, Bjelolasice, Gomirja i Srpskih Moravice još je brže smirena, jer smo raspravili sva sporna pitanja, dogovorili se o djelovanju policije na terenu, čak i o praktičnim pitanjima kao što je bila opskrba udaljenih zaselaka te normalni rad u šumama i pilanama, od čega lokalno stanovništvo uglavnom i živi. Na početku je uklonjeno nekoliko iz straha postavljenih barikada, a tijekom cijeloga rata nije bilo likvidacija ni miniranja objekata. Na primjeru pak cijeloga Gorskoga kotara uspjeli smo dokazati da je uz dobru volju i toleranciju moguće očuvati potpuni mir i funkcioniranje pravne države i u nacionalno mješovitim sredinama. Ekstremistima s obje strane upravo je to najviše smetalo. Sjećam se kako je još u mirnodopskim okolnostima Šeks bio u Gorskom kotaru i na saznanje da je tamo 7 do 8 posto Srba također ustvrdio da ih je “previše”, a što sam po dobivanju informacije s terena odmah otišao Tuđmanu, kako bi ga on osobno spriječio da naokolo ne stvara protusrpsko raspoloženje.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Horvat Josip, Predsjednik tadašnjeg Kriznog Štaba Općine Delnice u: Crnković, Anton: *Rat u oazi mira*. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Delnice, 2014., str. 7.

¹¹⁰ Boljkovac, Josip: „*Istina mora izaći van...*“. *Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., str. 276-278.

8. Izgrađena spomenička baština nakon 1990-ih

Nakon recentnih ratnih događanja na području Hrvatske, došlo je intenzivne spomenifikacije, odnosno do obilježavanja gotovo svih područja s mnogobrojnim spomen-obilježjima poput skulptura, raspela, spomen-ploča, ali i preimenovanja javnih prostora. U proces spomenifikacije uključili su brojni sudionici poput članova obitelji poginulih branitelja, udovice, majke, svećenici, političke stranke, kao i preživjeli branitelji. “Spomenici su se godinama postavljali bez provjere i suglasnosti vlasnika zemljišta, bez lokacijskih dozvola, propozicija urbanističkih planova i često bez udovoljavanja minimalnim uvjetima propisa o građenju.”¹¹¹ Postojala je inicijativa 2001. godine za izradu *Zakona o spomenicima i spomen-obilježjima* kako bi se spomenici mogli raditi u skladu s odlukama povjerenstva koje bi odlučivalo koji su prostori pogodni za njihovu postavu. No, zakon je ostao samo u nacrtu.

U Republici Hrvatskoj podizanje spomen-obilježja u sjećanje na stradale vojnike i civile u Domovinskom ratu regulirano je *Zakonom o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava Domovinskog rata*, usvojenom 1996. godine. U ovom zakonu žrtve su definirane kao “hrvatski branitelji i civili smrtno stradali u masovnim pogubljenjima tijekom srpsko-crnogorske četničke agresije i agresije Jugoslavenske armije na Republiku Hrvatsku.”¹¹² Sukladno tome, Ministarstvo kulture utemeljilo je Povjerenstvo za utvrđivanje kriterija javnih natječaja za izradu projekta spomen-obilježja masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata i raspisalo natječaj u cilju stvaranja jedinstvenog i jednostavnog oblikovanog spomen-obilježja kao trajnog obilježja i sjećanja na žrtve hrvatskog naroda.¹¹³ Na natječaju je pobijedio kipar Slavomir Drinković te se od tada rade spomenici identičnog oblika, s popratnim tekstom koji glasi: “u spomen na x hrvatskih branitelja i civila pogubljenih (datum) u velikosrpskoj agresiji na Republiku Hrvatsku”, dok u potpisu stoji “hrvatski narod”. Naime, na području Gorskog kotara nije bilo Domovinskog rata, ali su mnogi dragovoljci otišli se boriti za živote hrvatskoga naroda. Zbog takvih okolnosti, na ovom

¹¹¹ Križić Roban, Sandra: *Vrijeme spomenika. skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata*. Zagreb, 2010., dostupno na: hrcak.srce.hr/80927., pristupljeno 17. rujna 2015., str. 225.

¹¹² *Odluka o proglašenju Zakona o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata*, Narodne novine, br. 100/96, Dostupno na: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1996_11_100_1963.html., pristupljeno 30. rujna 2015.

¹¹³ Križić Roban, Sandra: *Vrijeme spomenika. skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata*. Zagreb, 2010., dostupno na: hrcak.srce.hr/80927., pristupljeno 17. rujna 2015., str. 237.

području nema masovnih grobnica, ali su zato postavljena spomen-obilježja stradalima u Domovinskom ratu, bilo na lokalnim grobljima, ili na trgovima gradovima. Na području Grada Vrbovskog podignut je 30. listopada 2012. godine, na mjesnom groblju Krš, spomenik braniteljima s područja Grada Vrbovskog. Spomenik izgleda kao i većina spomenika dotične tematike - dvije razmaknute ploče, na jednoj strani je uklesan križ, a na drugoj su upisana imena poginulih. Između dvije ploče, smješten je hrvatski grb. Iako upisivanje imena na spomen-obilježjima nije zakonom zabranjeno, službeni stav vlasti je da nije primjereno navoditi imena budući da postoji mogućnost da lista s imenima žrtava ne bude potpuna. No, ovdje se radi o užem području i stoga je popis žrtava točan, točnije njih 5. Simbol križa postavljen je i na ovom spomeniku. Žrtva se najčešće povezuje sa simbolom križa, odnosno sa stradanjem i patnjom. "Križevi i raspela često se podižu na mjesnim grobljima u sklopu inicijative uređenja aleje branitelja i mjesta središnjeg odavanja počasti poginulim braniteljima i civilima."¹¹⁴ Osim navedenoga, spomenik sadrži i poznatu izreku kneza i pjesnika Frana Krste Frankopana: "Navik on živi ki zgine pošteno". Na otkrivanju spomenika nazočili su ministar branitelja Predrag Matić, predstavnici i članovi Udruge dragovoljaca i veterana Domovinskog rata RH, Podružnice Primorsko-goranske županije - ogranak Vrbovsko, članovi obitelji poginulih branitelja s područja Vrbovsko, kao i profesori i učenici osnovne škole Ivana Gorana Kovačića.¹¹⁵ Spomenik je napravljen od strane Grada Vrbovskog i Ministarstva branitelja Republike Hrvatske.

"S obzirom na to tko podiže spomen-obilježja u Republici Hrvatskoj, ona se mogu podijeliti u tri skupine: ona koja podiže Vlada RH na lokacijama masovnih grobnica; obilježja hrvatskim braniteljima i civilima koja podižu braniteljske udruge, udruge obitelji žrtava i lokalne vlasti; te obilježja poginulim građanima srpske nacionalnosti na mjestima njihova stradanja, koja najčešće podižu članovi obitelji poginulih, lokalne zajednice ili udruge građana."¹¹⁶ Kao već opisani spomenik na gradskom groblju u Vrbovskom, spomenik „*Goranski risovi*“ rađen je na inicijativu Grada Delnice, kao i pripadnika *Goranske brigade*. U Delnicama je postojala inicijativa 1996. godine da se oko prostora vojarne *Drgomalj*

¹¹⁴ Ibid., str. 227.

¹¹⁵ branitelji.gov.hr. *Ministar Predrag Matić na otkrivanju Spomen obilježja poginulim hrvatskim braniteljima s područja Grada Vrbovsko*. 2012. Dostupno na: <https://branitelji.gov.hr/vijesti/ministar-predrag-matic-na-otkrivanju-spomen-obiljezja-poginulim-hrvatskim-braniteljima-s-podrucja-grada-vrbovsko/534>., pristupljeno 10. rujna 2015.

¹¹⁶ Banjeglav, Tamara: Sjećanje na rat ili Rat sjećanja? U: *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Sarajevo, 2012., str. 129.

postavi spomenik u znak sjećanja na poginule i od ranjavanja umrle pripadnike postrojbe Hrvatske vojske (op.a.Goranske brigade) u Domovinskom ratu, Tada se krenulo u realizaciju ideje prihvaćene kao: “mjesto sjećanja na goranske bojovnike koji su dali svoj život za slobodu Domovine i gdje će u danima obljetnica ratnog puta „Goranskih risova“ trenuci polaganja vijenaca, cvijeća i paljenje svijeća biti dani sjećanja na ratne godine s porukom: Ne ponovilo se više nikad! U godinama koje će slijediti taj će prostor biti mjesto sjećanja na jedno vrijeme ispisano žrtvom naroda goranskog kraja i njegovog doprinosa u borbi za slobodu i teritorijalnu cjelovitost svetog hrvatskog prostora. Bit će to mjesto za generacije koje dolaze da nakratko životnu zbilju jednog vremena vrate iz vječnosti u trenutak prolaznosti...”¹¹⁷ Spomenik je djelo Alda Cerovca i Željka Velnića, a otkriven je 1996. godine pred postrojem pripadnika HV-a. Neobičnog je oblika, za razliku od većine gotovo identičnih spomenika takvog sadržaja. Na postolju od tri stepenice, nalazi se polovično zvono harmoničnog oblika. Ispred zvona, nalazi se neizostavni križ, uz tekst. Na otkrivanju spomenika nazočio je veliki broj osoba iz goranskih sredina, ali i visoki vojni dužnosnici. Spomenik se nalazio na prostoru vojarne Drgomalj sve do 2008. godine kada je premješten na prostor ispred zgrade Uprave Grada Delnice, na središnjem prostoru današnjeg Trga 138. brigade HV. Naime, inicijativa za premještanje spomenika pokrenuta je 2007. godine od strane Kluba 138. brigade „Goranski risovi“ iz prostora vojarne u tadašnji Park kralja Tomislava. Međutim, osim preseljenja spomenika, pokrenuta je i inicijativa za preimenovanje cijelog središnjeg prostora ispred zgrade Uprave Grada Delnice u Trg 138. brigade HV. Tako je, uz odobravanje gradonačelnika Delnica Marijana Pleše, koji je i sam bio pripadnik Goranskih risova, 28. lipnja 2008. godine svečano otvoren *Spomen prostor „Goranski risovi“* na novoimenovanom Trgu 138. brigade HV, pri čemu je ulica Ante Starčevića, “oca domovine”, promijenila ime, a Park kralja Tomislava i dalje je ostao mjesto sjećanja na narodne heroje Narodnooslobodilačke borbe. Nadalje, zanimljivo je primijetiti kako se pored spomenika nalazi tabla sa natpisom: “Spomen Goranima, Bodulima i Primorcima palim u Domovinskom ratu”. Time su odali počast i ostalim sudionicima Domovinskog rata s kojima su sudjelovali u obrani zemlje, pripadnicima Goranske brigade. Ovakav način obilježavanja sjećanja na pale žrtve podsjeća na Narodnooslobodilačku borbu i sjećanja sudionika koji su uz pomoć Bodula, Primoraca i Istrijana borili se za današnju Lijepu našu.

¹¹⁷ Balen, M., Laloš, Ž.: *138. brigada HV „Goranski risovi 1992. – 1995.“*, Grafički zavod Hrvatske, Delnice, 2011., str. 375.

Prema procjenama *Jutarnjeg lista*, na otvorenju se okupilo oko 500 goranskih branitelja, dragovoljaca Domovinskog rata, ali i njihovih obitelji.¹¹⁸ Među počasnim gostima bio je i Miljenko Balen, ratni zapovjednik brigade, koji je prisutne podsjetio na događaje iz 1991. godine kada je brigada osnovana te kada je zajedno s postrojbama policijske postaje Delnice oslobodila vojarnu i vojne objekte - skladišta bivše JNA u Delnicama, kazao je: “Samo iz tih skladišta, 5. studenog 1991. godine osvojeno je više od 6 tisuća tona ubojitih sredstava koja su dostavljena vojnim i redarstvenim postrojbama diljem hrvatskih bojišnica...zato ovim novootvorenim spomen prostorom želimo da generacijama rođenim za vrijeme i nakon rata ostane materijalni dokaz onog što su “Risovi” učinili za budućnost naše Domovine.”¹¹⁹ Zanimljivo je primijetiti da „Goranski risovi“ posebno njeguju simbol risa pa su tako dali otisnuti risove šape koje ide od ceste prema Spomeniku.

Osim vojarne Drgomalj, za sjećanje na Domovinski rat naroda Gorskog kotara, važna su i područja Lokava, odnosno Park-šume Golubinjak i područje Zalesine. Naime, u Park-šumi Golubinjak 14. kolovoza 1991. godine izvršeno je prvo vojačenje dragovoljaca s područja Lokava, Mrkoplja, u postrojbe 111. brigade ZNG-a¹²⁰, koji su do kraja listopada 1991. godine prešli u redove 138. brigade HV. Tako su 23. kolovoza 2009. godine, po drugi puta, okupili se goranski branitelji, dobrovoljci Domovinskog rata i njihove obitelji u park-šumi Golubinjak te podigli spomen-ploču koja svjedoči o prvim vojačenim dragovoljcima, koji su gotovo bez oružja krenuli braniti domovinu. Dužnosnici koji su nazočili otkrivanju spomen-ploče naglašavali su da je čin ovakvih susreta čuvanje sjećanja na one branitelje koji su životom platili slobodu i samostalnost Republike Hrvatske. Najdirljiviji govor bio je onaj Stanislava Trboščaka, predsjednika Udruge roditelja poginulih branitelja Primorsko-goranske županije koji se osvrnuo na život roditelja poginulih te istaknuo kako u životu roditelja kojima su djeca poginula u Domovinskom ratu ima malo sretnih trenutaka. “Jedan od njih svakako su i ovakve prigode, kad postajemo svjesni da žrtva naše djece nije zaboravljena. Oni žive dok god ih se sjećamo.”¹²¹

¹¹⁸ Jutarnji.hr. *Branitelji dobili trg u Delnicama*. 2008. Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/branitelji-dobili-trg-u-delnicama/255451/>, pristupljeno 28. rujna 2015.

¹¹⁹ Balen, M., Laloš, Ž.: *138. brigada HV „Goranski risovi 1992. – 1995.“*, Grafički zavod Hrvatske, Delnice, 2011., str. 380-381.

¹²⁰ Zbor narodne garde (ZNG) naziv je za profesionalnu, uniformiranu, oružanu formaciju, vojnog ustroja za obavljanje obrambeno-redarstvenih dužnosti u Republici Hrvatskoj, preteču Hrvatske vojske.

¹²¹ Trboščak u: Balen, M., Laloš, Ž.: *138. brigada HV „Goranski risovi 1992. – 1995.“*, Grafički zavod Hrvatske, Delnice, 2011., str. 395.

Prostor Zalesine važan je za Domovinski rat jer je “tijekom 1991. godine šire područje mjesta Zalesina bilo jedno od onih prostornih središnjica goranskih općina u kojima su se kroz zborišta, prostore za obuku, ustrojavanja i zapovjedna mjesta pojedini postrojbi, razvijale i pokretale aktivnosti u kojima se goranski narod i njegova mladež masovno odazvala obrani Domovine, braneći slobodu i teritorijalnu cjelovitost Republike Hrvatske.”¹²² Stoga je Klub 138. brigade HV “Goranski risovi” Delnice pokrenuo 2009. godine inicijativu da se na području Zalesine, pokraj objekta Šumarskog fakulteta otvori spomen-područje koje bi sadržavalo interpretacijsku tablu i spomen-ploču, s naznakom na goransku ratnu 1991. godinu. Tako je 23. lipnja 2010. godine, u sklopu svečanosti obilježavanja Dana Grada Delnice i Župe Delnice otkriveno spomen-područje Zalesina. Otkrivanju su svjedočili mnogi ugledni dužnosnici koji su se prisjetili tih kobnih dana 1991. godine. Tako je spomen-područje u Zalesini “ostaje trajno obilježje jednog vremena koje u sebi nosi istinu o Domovinskom ratu u kojoj je narod na goranskom prostoru pokazao svu odlučnost u borbi za očuvanje slobode i teritorijalne cjelovitosti Hrvatske domovine”.¹²³ Osim otvorenja spomen-područja, postavljena je i spomen-ploča u znak sjećanja na mjesto iz kojeg su krenule brigade u oslobađanje vojarne i vojnih objekata “Drgomalj”.

8.1. „Čuvari sjećanja“ Domovinskog rata

“Pamtiti prošlost i graditi ljepšu budućnost.”

Klub 138. brigade HV “Goranski risovi” Delnice osnovan je 2007. godine kada je u zgradi Uprave Grada Delnice održan inicijalni sastanak pripadnika brigade vezan uz osnivanje Kluba. Na toj skupštini odlučeno je da će članovi kluba raditi obilježavati značajnije obljetnice i datume vezane uz ratni put brigade, prikupljati i objavljivati građu o ratnom putu te slavne postrojbe Hrvatske vojske, pružati pomoć članovima i njihovim obiteljima, organizirati športske susrete i kulturne priredbe, kao i uključiti se u rad lokalnih sredina gdje žive. Skupština je održana pod sloganom: “Pamtiti prošlost i graditi ljepšu budućnost.” Na temelju ovog slogana, rad Kluba počeo je s obilježavanjem 19. prosinca, dana kada je 138. brigada HV-a otišla na ratište u Liku. Zatim, Klub je krenuo s realizacijom

¹²² Balen, M., Laloš, Ž.: *138. brigada HV „Goranski risovi 1992. – 1995.“*, Grafički zavod Hrvatske, Delnice, 2011., str. 399.

¹²³ *Ibid.*, str. 405.

prvog dijela monografije o brigadi i zbivanjima na prostoru Gorskog kotara ratne jeseni i zime 1991. godine. Osim toga, inicirali su preseljenje spomenika iz vojarne Drgomalj u centar grada. Kao jedan od bitnijih ciljeva ističe se omasovljenje Kluba. Tako Klub danas broji preko 500 članova, u suradnji s HVIDR-om za Gorski kotar.

Nakon ostvarenja svojih ciljeva unutar dvije godine postojanja, Klub je imao za cilj izdavanje drugog dijela monografije o ratnom putu 138. brigade HV-a. Tako je krajem 2011. godine izdana monografija *138. brigada HV "Goranski risovi 1992. 1995."* koja vjerodostojno i na poučan način govori "običnim ljudima, hrvatskim braniteljima koji su se svrstali u junake i omogućili život i budućnost kako nama tako i našim potomcima."¹²⁴ Monografija je nastala na temelju ratničkog dnevnika od 650 stranica te sadrži mnoštvo fotografija iz razdoblja od 1992. do 1995. godine koje su osigurali branitelji iz svih goranskih općina i gradova, kao i fotografije iz riječke, opatijske i krčke bojne, koje su bile u sastavu 138. brigade HV-a.

Osim očuvanja sjećanja putem monografija, članovi "Goranskih risova" pokrenuli su inicijativu za otvaranje spomen-prostora u Zalesini, na lokaciji gdje su prvih dana Domovinskog rata boravile postrojbe HV-a, ZNG-a, MUP-a, teritorijalne obrane, dragovoljačkih odreda, narodne zaštite, specijalnih postrojbi, lovaca i dragovoljaca. Taj cilj ostvarili su 2010. godine.

Članovi Kluba smatraju da je bitno prenošenje sjećanja na te ratne dane i na mlađe generacije kako ne bi ostali zaboravljeni tijekom godina. Stoga su najavili pokretanje inicijative da se u goranske škole uvede sat domovinskog odgoja, kako bi se mladi upoznali s ulogom naroda Gorskog kotara u Domovinskom ratu. U ovaj proces uključila bi se i HVIDR-a koja bi realizirala i omogućila potrebne sadržaje za izvođenje nastave, koji će učenicima proširiti znanja o danima rata, očuvanju slobode i cjelovitosti hrvatskog prostora, na primjeru uloge i zadaća "Goranske brigade" i naroda ovog kraja. Za sada je ovaj ostao samo u nacrtima.

Najnovija aktivnost Kluba vezana je uz otvaranje spomen-sobe. "Spomen-soba jedan je od rijetkih arhitektonskih prijedloga spomen-obilježja Domovinskog rata. Najveći dio njih izveden je ili planiran kao spomeničke cjeline ceremonijalnog karaktera kod kojih je zadržavanje omogućeno gotovo isključivo s ciljem odavanja počasti žrtvama i stradalim

¹²⁴ Ibid., str. 11.

braniteljima. Idejno rješenje Vanje Ilić¹²⁵ pretpostavlja mjesto boravka koje se koristi i izvan predviđenih datuma komemoracije; to je istodobno spomenik, muzej i izložbeni prostor u kojem je moguće organizirati edukativne sadržaje, predavanja, susrete i slično.”¹²⁶ Najbolje rješenje za takav prostor. Članovi Kluba smatraju prostor u podrumskim prostorima zgrade gradske uprave. No, gradonačelnik ne dijeli mišljenje s njima te smatra da to nije idejno rješenje, već će Grad nastojati u što skorije vrijeme naći prihvatljivije rješenje. Predsjedništvo “Goranskih risova” smatra da je riječ o dobrom prostoru: “Manje je važno hoće li uređena spomen-soba biti u suterenu, prizemlju, drugom katu ili potkrovlju. Potreba je i interes branitelja, ali i šire javnosti, da 15 godina nakon završetka Domovinskog rata Delnice i Gorski kotar dobiju traženi spomen-prostor”, zaključuju članovi Predsjedništva Kluba 138. brigade HV-a.¹²⁷ Dok ne ostvare i taj cilj, otvorenje spomen-sobe, članovi Kluba uz suradnju s HVIDR-om za Gorski kotar, vjerno obilježavaju značajne događaje i polažu vijence u čast palim Goranima, Bodulima i Primorcima u Domovinskom ratu.

¹²⁵ Vanja Ilić dala je ideju za Spomen-sobu poginulih i nestalih branitelja na lokaciji Novska - Trokut

¹²⁶ Križić Roban, Sandra: *Vrijeme spomenika. skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata*. Zagreb, 2010., dostupno na: hrcak.srce.hr/80927., pristupljeno 17. rujna 2015., str. 233.

¹²⁷ Krmpotić, M. Grad DELNICE. *Delnicehr*. 2015. Dostupno na: http://www.delnice.hr/vijesti_10_04_07.html., pristupljeno 14. rujna 2015.

9. Zaključak

Iz ovog rada vidljivo je da na području Gorskog kotara postoji mnogo spomeničke baštine posvećene Narodnooslobodilačkoj borbi. No, s vremenom, došlo je do zaboravljanja i zapostavljanja spomeničke baštine. Do toga je, prvenstveno, došlo zbog pretežito starije populacije koja prevladava na ovom području. Također, većina onih koji su nekada držali do kolektivnog sjećanja i pamćenja na Narodnooslobodilačku borbu, preminuli su. Mlađe generacije ne pokazuju zanimanje za to te polako dolazi do zaboravljanja sjećanja na to ratno doba. Zaboravu su pridonijele i političke elite koje su došle na vlast devedesetih godina, naglašavajući da su simboli poput bratstva i jedinstva, partizana, Jugoslavije i Srba nepoželjni i neprijateljski. Osim toga, u prilog ne ide ni spomenička baština koja je smještena u nepregledne šumske dijelove zbog partizanskog načina ratovanja. Radi lošeg odabira materijala za izradu spomenika, većina spomeničke baštine uništena je zbog vremenskih nepogoda poput kiše, snijega, niskih temperatura. Zanimljivo je primijetiti i da niti jedan spomenik, spomeničko područje nije obilježeno nikakvim tablama niti smjernicama kako bi se lakše moglo doći do dotičnih područja. Gotovo sva spomenička baština smještena uz cestu, željeznicu ili duboku u šumi, zapuštena i obrasla travom. Stoga, ne čudi činjenica da polako dolazi do zaboravljanja povijesti koja je uvelike obilježila ovo područje. Savez antifašističkih boraca Republike Hrvatske, ali i oni iz Primorsko-goranske županije nisu pokazali zainteresiranost za ovu temu. Zbog toga ovaj rad ne treba uzeti zdravo za gotovo jer je napisan pomoću minimalne literature koja je dostupna na zadanu temu, a autorica nije uspjela, bez pomoći Saveza antifašista, pronaći žive ljude koji bi mogli posvjedočiti o kolektivnom sjećanju naroda za taj povijesni period. Naime, u knjigama postoji tek poneka riječ o dotičnoj spomeničkoj baštini, stoga se možda nekim budućim istraživanjima uspije saznati informacija više o spomeničkoj baštini, koja je od izuzetne važnosti za Gorski kotar.

Pošto se nikada nije pisalo o kulturi sjećanja Gorskog kotara, ovakav način istraživanja veliki je doprinos u oživljavanju spomeničke baštine iz Narodnooslobodilačke borbe. Također, ovaj rad može poslužiti kao ideja vodilja, koja određenim dorađivanjem i dodavanjem projektnih dijelova, može biti realizirana uz pomoć sudjelovanja sugrađana i lokalnih vlasti. Na taj način, spomenička baština iz Narodnooslobodilačke borbe ne bi otišla u potpunosti u zaborav, lokalno stanovništvo bilo bi više informirano o spomeničkoj baštini koja se nalazi na ovom području te bi organiziranje grupnih obilazaka “izgubljene” baštine

uvelike utjecalo na i ovako malobrojnu kulturno-turističku ponudu Gorskog kotara. Što se tiče financija, Europska unija njeguje baštinu i moguće je europske fondove uzeti kao izvore financiranja za buduće projekte. Problem bi jedino mogla predstavljati nezainteresiranost lokalnog stanovništva.

Nadalje, na primjeru transformacije sjećanja nakon devedesetih godina, istraženo je kako političke elite manipuliraju kolektivnim sjećanjem naroda ovog područja te mijenjanjem imena mjesta, ulica, memorijala pokušavaju zaboraviti, odnosno izbrisati sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu. Stoga, “ne živimo više u svijetu spontano, nego se grčevito držimo tragova koje moramo preispitivati, jer oni otkrivaju tajnu tko smo, naš identitet.”¹²⁸ No, na ovom području političke elite nisu uspjele u potpunosti to učiniti zbog toga što nisu uspjeli izmijeniti individualna sjećanja naroda. Dok god narod bude koristio nazive koji su službeno izbrisani, dokle će sjećanja postojati. Stoga je bitno prenositi kolektivno sjećanje na grupu mlađih uzrasta. Osim toga, na ovom području postoji sloga srpskog i hrvatskog stanovništva još od davnih vremena. U Drugom svjetskom ratu zajedno su ujedinili snage i branili svoju zemlju od okupatora. Iako je za vrijeme Domovinskog rata Gorski kotar imao najbolje uvijete za izbijanje rata zbog 40 posto srpskog stanovništva koje je živjelo na ovom području, rata nije bilo prvenstveno zbog drugačijeg mentaliteta ljudi, pravih ljudi na pravom mjestu, ali i smatranja srpskog stanovništva autohtonim stanovništvom na ovom području.

Dakle, iz rada je vidljivo da je sjećanje podložno sadašnjosti, odnosno da se konstantno proizvode nova sjećanja jer sadašnjost stalno traži sliku o prošlosti. Stoga, možda u bliskoj budućnosti lokalne vlasti pokažu zainteresiranost za projekte vezane uz obnovu dotične spomeničke baštine te na taj način podignu kulturno-turističku ponudu na višu razinu i privuku što više turista u tzv. *dark tourism* ovog kraja koji polako nestaje.

¹²⁸ Kuljić, Todor: *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti na Zapadnom Balkanu (Memory Culture. Theoretical Explanations Of The Use Of The Past In The West Balkans)*. Beograd, Čigoja Štampa, 2006., str. 108.

10. Popis literature

Assmann, Jan: *Kulturno Pamćenje: Pismo, sjećanje i Politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Biblioteka Tekst; 2006. Dostupno na: <https://vrismond.files.wordpress.com/2010/10/janassmankulturnopamcenje.pdf>., pristupljeno 3. srpnja 2015.

Balen, M., Laloš, Ž.: *138. brigada HV „Goranski risovi 1992. – 1995.“*, Grafički zavod Hrvatske, Delnice, 2011.

Banjeglav, Tamara: Sjećanje na rat ili Rat sjećanja? U: *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Sarajevo, 2012.

Bingula M. *Uloga muzeja u konstituiranju društvenog sjećanja na devedeste godine u Hrvatskoj*. Zagreb; 2012. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/144025>., pristupljeno 15. rujna 2015.

Boljkovac, Josip: *„Istina mora izaći van...“: Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.

Brkljačić, M., – Prlenda, M., *Zašto pamćenje i sjećanje? U: Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda, Golden marketing, Zagreb, 2006.

Cipek, Tihomir: *„Povijest uzvraća udarac: Nacija i demokratska legitimacija.“ U: Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Tihomir Cipek, Zagreb - Disput, Zagreb, 2011.

Crnković, Anton: *Rat u oazi mira*. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Delnice, 2014.

Duvnjak, Neven. *Vojin Bakić u (post)socijalističkoj Hrvatskoj: državni umjetnik u službi ideologije ili autentični modernistički kipar*. Dostupno na https://bib.irb.hr/datoteka/745678.AAA-Vojin_Bakic-DK.doc, pristupljeno 08. prosinca 2015.

Goral, Mihovil. *Crveno vs crno – Utjecaj politike na život stanovnika lovinačkog kraja kroz prizmu kolektivnog sjećanja*. Varaždin; 2010. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/104757>., pristupljeno 15. rujna 2015.

Govedarica, Nataša: *Zemlja nesigurne prošlosti. Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991.-2011. godina U: Re:vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije (ACIPS), Sarajevo, 2012.

Grbac, Vitomir: *Bijela smrt*. Rijeka – Adamić, Rijeka, 2004.

Halbwachs, M. and Coser, L., *On collective memory*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press., 1992., Dostupno na: <https://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/487/1-Extra%20Readings/HalbwachsOnCollective%20Memory.pdf>, pristupljeno 09. kolovoza 2015.

Hrženjak, Juraj: *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj : 1990-2000*. Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2001.

Jančić-Starc, Jela: *Vojno-partizanska bolnica u Drežnici 1942-1944*. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb, 1971.

Kolacio, Zdenko: *Zdenko Kolacio: Spomenici i obilježja, 1953-1982.*, Zagreb: Globus; 1984.

Križić Roban, Sandra: *Vrijeme spomenika. skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata*. Zagreb, 2010., dostupno na: hrcak.srce.hr/80927., pristupljeno 17. rujna 2015.

Kuljić, Todor: *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti na Zapadnom Balkanu (Memory Culture. Theoretical Explanations Of The Use Of The Past In The West Balkans)*. Beograd, Čigoja Štampa, 2006.

Lebhaft, Klara. *Benigna subverzija: umjetnost i ideologija u visokom modernizmu*. 2012. Dostupno na hrcak.srce.hr/file/172785, pristupljeno 08. prosinca 2015.

Maretić, Meri i Caktaš, Josipa. *Zavičajna baština u funkciji očuvanja hrvatskog identiteta // Zavičajna baština: HNOS i kurikulum: zbornik radova / urednik: Anđelko Mrkonjić*. Split: Književni krug, 2007.

Marjanović, Bojan: *Promjena Vlasti, Promjena Ulica*. Zagreb; 2007. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/15295>, pristupljeno 15. listopada 2015.

Maroević, Ivo: *Sadašnjost baštine*. Zagreb. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske: Društvo konzervatora Hrvatske: Sveučilište, 1986.

Milas, Goran: *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005.

Narodne novine, br. 100/96, *Odluka o proglašenju Zakona o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata*, Dostupno na: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1996_11_100_1963.html., pristupljeno 30. rujna 2015.

Nora, Pierre: *Između pamćenja i historije*. Problematika mjesta. Kultura pamćenja i historija, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Golden marketing, 2006.

Pešut, Damir: *Spomen područje Partizanska Drežnica i Gornji brinjski kraj (povijesno-turistički vodič)*, OOUR Tiskara Zagreb, Ogulin, 1981.

Pleše J., Pleše I.: *Spomenici revolucije Delnica*. Tipograf Rijeka, Delnice, 1987.

Pleše, Slavko: *Ponovno rođeni (memoarski zapisi)*, Prelac grafika Delnice, Delnice

Sharpley, R. and Stone, P. *Consuming dark tourism: A Thanatological Perspective*, University of Central Lancashire, UK, 2008., Dostupno na www.sciencedirect.com/.../pii/S0160738308000261, pristupljeno 07. prosinca 2015.

Skupina autora: *Gorski Kotar*. Delnice: Fond knjige Gorski kotar; 1981.

Skupina autora: *Općina Vrbovsko. Njena prošlost. Njena sadašnjost.*, Skupština općine Vrbovsko. Školska knjiga, Zagreb, 1984.

Skupina autora: *Srpske Moravice. Doseljavanje, život i škole*. „Budućnost“ Glina. Srpske Moravice, 1991.

Šikljan, Filip: *Kulturno-historijski spomenici Gorskog kotara i Oglulinsko-plašćanske zavale*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2012.

Šušnjara, Vinko: *Zašto antifašizam?*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, Zagreb, 2013.

Tironi, Ivan: *Općina Ogulin. Povijesno-turistički vodič*, SIZ za kulturu i javno informiranje općine Ogulin, Ogulin, 1981.

Žuvela, Ivo: *Studija o Spomen-području Partizanska Drežnica*, Rijeka, 31. svibnja 1972. [neobjavljen rad]

11. Popis izvora

Arhiva.portalnovosti.com. *Mjesto koje ne poznaje mržnju*. 2011. Dostupno na: <http://arhiva.portalnovosti.com/2011/09/mjesto-koje-ne-poznaje-mrznju/>., pristupljeno 19. kolovoza 2015.

Arhiva.portalnovosti.com. *Ukradena brončana skulptura u Drežnici*. 2010. Dostupno na: <http://arhiva.portalnovosti.com/2010/07/ukradena-broncana-skulptura-u-dreznici/>., pristupljeno 16. srpnja 2015.

branitelji.gov.hr. *Ministar Predrag Matić na otkrivanju Spomen obilježja poginulim hrvatskim braniteljima s područja Grada Vrbovsko*. 2012. Dostupno na: <https://branitelji.gov.hr/vijesti/ministar-predrag-matic-na-otkrivanju-spomen-obiljezja-poginulim-hrvatskim-braniteljima-s-podrucja-grada-vrbovsko/534>., pristupljeno 10. rujna 2015.

Cimeša, Milan. *Bez imena i bez imovine*. Novossticom. 2014. Dostupno na: <http://www.portalnovosti.com/bez-imenai-bez-imovine>., pristupljeno 20. rujna 2015.

Dom-mladih.hr. *Povijest dvorca - Dom mladih*., 2015. <http://dom-mladih.hr/dvorac-stara-susica/djecje-odmaraliste/povijest-dvorca/>., pristupljeno 04. rujna 2015.

Dshv.net. Aktuelnosti. *Mijenjanje naziva ulica. Kulturno ili političko pitanje?* 2005. Dostupno na: <http://www.dshv.net/hrvatski/aktuelnosti/aktuelnosti020405.htm>., pristupljeno 18. rujna 2015.

Facebook.com. Antifa Zagreb - Antifa Zagreb shared 70 godina oslobođenja... | Facebook. 2015. Dostupno na: <https://www.facebook.com/antifa.zagreb/posts/955650337800764>., pristupljeno 25. kolovoza 2015.

Forum tjedni magazin - Forum.tm. "Pobjedu nad nacifašističkom ideologijom tek trebamo izvojevati". Dostupno na: <http://www.forum.tm/vijesti/pobjedu-nad-nacifasistickom-ideologijom-tek-trebamo-izvojevati-3013>., 05. listopada 2015.

Gorskikotar.com. *Gorski Kotar - Green heart of Croatia.*, 2015. <http://www.gorskikotar.com/povijest.php>., pristupljeno 13. srpnja 2015.

Hjp.novi-liber.hr. *Hrvatski jezični portal.* 2015. Dostupno na: http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1xiUBE%3D&keyword=spomenik., pristupljeno 12. srpnja 2015.

Hr.metapedia.org. *Gorski Kotar - Metapedia.*, 2015. http://hr.metapedia.org/wiki/Gorski_Kotar., pristupljeno 13. srpnja 2015.

<http://www.neomedia.hr>. *Lukovdol ponovo središte pjesništva. Novi list online portal.* 2015. Dostupno na: http://www.novolist.hr/Vijesti/Regija/node_1588/Lukovdol-ponovo-srediste-pjesnistva., pristupljeno 04. rujna 2015.

Hvm.mdc.hr. MDC | *Hrvatski povijesni muzej - Memorijalni muzej Ivan Goran Kovačić* | Info. 2015. Dostupno na: <http://hvm.mdc.hr/hrvatski-povijesni-muzej---memorijalni-muzej-ivan-goran-kovacic.762%3ALKD/hr/info/>, pristupljeno 26. kolovoza 2015.

Igk.hr. *Goranovo proljeće.* 2015. Dostupno na: http://www.igk.hr/index.php?option=com_content&view=section&id=5&Itemid=534&lang=hr., pristupljeno 06. rujna 2015.

Intervju sa Zdenkom Fabac, kustosicom (čuvaricom) Memorijalnog muzeja Ivana Gorana Kovačića u Lukovdolu, 16. srpnja 2015., vodila autorica

Intervju sa Jovicom Vujnović, tajnikom Antifašista za Grad Delnice, 11. srpnja 2015., vodila autorica

Intervju sa Perom Radojčić, nekadašnji član mjesne zajednice Partizanske Drežnice, 25. kolovoza 2015., vodila autorica

Intervju sa Novicom Vučinić, profesor povijesti i zemljopisa u Osnovnoj i Srednjoj školi Nikole Tesle Moravice, 26. srpnja 2015., vodila autorica

Intervju sa Davorinom Rački, nekadašnjim gradonačelnikom Grada Vrbovskog, 5. listopada 2015., vodila autorica

Intervju sa Antonom Burićem, sadašnjim ravnateljem Osnovne škole Ivana Gorana Kovačića Vrbovsko, 29. rujna 2015., vodila autorica

Jutarnji.hr. *Branitelji dobili trg u Delnicama.* 2008. Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/branjtelji-dobili-trg-u-delnicama/255451/>., pristupljeno 28. rujna 2015.

Krmpotić, M. Grad DELNICE. *Delnicehr.* 2015. Dostupno na: http://www.delnice.hr/vijesti_10_04_07.html., pristupljeno 14. rujna 2015.

Peščanik. *Definicija fašizma.* 2007. Dostupno na: <http://pescanik.net/definicija-fasizma/>., pristupljeno 17. kolovoza 2015.

Predavanje „*Istorija i sećanje – kako pomiriti posvađane istorije*“ preuzeto sa <http://tvtelemark.rs/?q=node/411>, pristupljeno 12. srpnja 2015.

Sabh.hr. *Tko smo mi.* 2015. Dostupno na: https://www.sabh.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2., pristupljeno 14. rujna 2015.

Sabor.hr. Hrvatski sabor – *Deklaracija o antifašizmu.* 2015. Dostupno na: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=7273>., pristupljeno 01. listopada 2015.

Telegram. *Tri četvrtine hrvatskih maturanata smatra da NDH nije bila fašistička, a pola da je homoseksualnost bolest - Telegram.* 2015. Dostupno na: <http://www.telegram.hr/politika-kriminal/polovica-hrvatskih-maturanata-smatra-da-je-homoseksualnost-bolest-a-cak-dvije-trecine-da-ndh-nije-bila-fasisticka-tvorevina/>., pristupljeno 06. listopada 2015.

Uaba-liburnije.com. Novosti | *Udruga antifašističkih boraca i antifašista Liburnije.* 2015. Dostupno na: <http://uaba-liburnije.com/category/novosti/>., pristupljeno 17. rujna 2015.

Večernji.hr. *'Hrvatska se temelji i na antifašizmu čiji je simbol zvijezda petokraka'.* 2015. Dostupno na: <http://www.vecernji.hr/hrvatska/hrvatska-se-temelji-i-na-antifasizmu-kojeg-je-simbol-zvijezda-petokraka-928786>., pristupljeno 29. rujna 2015.

Ziher.hr. *Završeno 51. Goranovo proljeće - Ziher.hr.* 2014. Dostupno na: <http://www.ziher.hr/završeno-51-goranovo-proljeće/>., pristupljeno 03. rujna 2015.

12. Popis slika

- Slika 01.** Granice Gorskog kotara nekad i danas..... 110
Izvor: lijeva slika: iz knjige: Skupina autora: Gorski kotar, Grad Delnice, 1981., str. 59.; desna slika: www.cro-eu.com
- Slika 02.** Spomenik Palim borcima NOB-a i žrtvama fašizma Srpske Moravice.....20
Izvor: vlastita fotografija
- Slika 03.** Spomenik prvoj partizanskoj diverziji, Moravice22
Izvor: vlastita fotografija
- Slika 04.** Spomenik ustanku naroda Gorskog kotara Delnice23
Izvor: vlastita fotografija
- Slika 05.** Spomenik „Drežničan“24
Izvor: vlastita fotografija
- Slika 06.** Nekadašnje mjesto spomenika; spomenik danas26
Izvor: vlastita fotografija
- Slika 07.** Spomen-piramida na Praprotu.....29
Izvor: <http://uaba-liburnije.com/gorani-i-primorci-na-komemorativnom-skupu-u-praprotu/#more-766>
- Slika 08.** Nekadašnji izgled spomenika posvećen partizanskoj bolnici33
Izvor: Pešut, Damir: *Spomen područje Partizanska Drežnica i Gornji brinjski kraj (povijesno-turistički vodič)*, OOUR Tiskara Zagreb, Ogulin, 1981., str.25.
- Slika 09.** Spomen-kosturnica.....34
Izvor: vlastita fotografija
- Slika 10.** Izgled spomenika nekada; i danas34
Izvor: lijeva slika: Jančić-Starč, Jela: *Vojno-partizanska bolnica u Drežnici 1942-1944*. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb, 1971.
- Slika 11.** Mramorne ploče sa uklesanim imenima stradalih.....35
Izvor: vlastita fotografija

Slika 12. Današnji izgled amfiteatra.....	39
Izvor: vlastita fotografija	
Slika 13. Skulptura Ivana Gorana Kovačića.....	41
Izvor: vlastita fotografija	
Slika 14. Današnji izgled spomenika.....	43
Izvor: vlastita fotografija	
Slika 15. Spomenik podignut u čast 26 smrznuta partizana.....	43
Izvor: vlastita fotografija	
Slika 16. Današnja slika spomenika na željezničkoj stanici.....	50
Izvor: vlastita fotografija	